

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΧΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΣΕΙ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ 1 : ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ 2 : ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΘΕΜΑ

Οι σχέσεις του παλατιού με την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (1963-1965):

Θεσμικές ισορροπίες και συνταγματικές παρεκκλίσεις.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ ΣΕΙ ΕΑΠ

ΑΜ: 528894

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2025 – 2026

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Περίληψη – Λέξεις κλειδιά.....	4
Abstract – Keywords.....	5
Εισαγωγή.....	6-7
Μεθοδολογία.....	8-9
Ιστορικό πλαίσιο προ του σχηματισμού κυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου.....	10-13
Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία.....	14-15
Τα γεγονότα της διετούς διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου (1963-1965).....	16-21
Τα αίτια της σύγκρουσης παλατιού – κυβέρνησης Ένωσης Κέντρου	
Ο έλεγχος του στρατού.....	22-25
“Ανασφάλεια” του παλατιού.....	25-26
Ο ανταγωνισμός παλατιού – κυβέρνησης.....	26-30
Ο ρόλος των συμβούλων του Βασιλιά.....	30-32
Ο χαρακτήρας του κομματικού σχηματισμού της Ένωσης Κέντρου.....	32-34
Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.....	34-38
Οι εξελίξεις στο Κυπριακό.....	38-40
Αντιαμερικανισμός κατά τη διετία 1963-1965.....	40-41
Ο “κομμουνιστικός” κίνδυνος.....	41-44
Η αντιπολιτευτική τακτική της ΕΡΕ.....	44
Τα Γεγονότα μετά την αντικατάσταση της κυβέρνησης Παπανδρέου ως το πραξικόπημα του 1967.....	45-47
Συμπεράσματα.....	48-49
Βιβλιογραφία.....	50-52

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος ΣΕΙ του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και αναφέρεται σε μία από τις πιο φορτισμένες και καθοριστικές περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η επιλογή του θέματος έγινε με κριτήριο τη σημασία των γεγονότων που έλαβαν χώρα τη διετία 1963 – 1965 και ειδικά τον Ιούλιο του 1965 και την καθοριστική συμβολή τους στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα.

Για την μελέτη χρειάστηκε να κάνω μια αυστηρή επιλογή πρωτογενών και δευτερογενών πηγών λόγω του μεγάλου τους όγκου. Καθοριστικής σημασίας σ' αυτή την επιλογή ήταν η καθοδήγησή μου από τον επιβλέποντα καθηγητή, κύριο Αποστολόπουλο Δημήτριο αλλά και τον δεύτερο επιβλέποντα, κύριο Χρηστίδη Χρήστο, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

Θα ήθελα, τέλος, να αναφέρω ότι για τα γεγονότα της περιόδου, ο πρώτος που μου μίλησε, με φόρτιση – είναι αλήθεια – και όχι με τη νηφαλιότητα που ελπίζω να διέπει την εργασία μου, υπήρξε ο πατέρας μου, που συμμετείχε ενεργά στις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας μετά την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία. Γι' αυτόν το λόγο θα ήθελα να αφιερώσω σ' εκείνον, αν και δε βρίσκεται στη ζωή, αυτή την μελέτη.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις σχέσεις ανάμεσα στο παλάτι και την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου κατά την περίοδο 1963 – 1965, μια από τις πλέον κρίσιμες και καθοριστικές φάσεις της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας. Μέσα από τον συνδυασμό δευτερογενών και πρωτογενών πηγών, διερευνάται πώς οι εντάσεις ανάμεσα στην τυπική κοινοβουλευτική εξουσία και στα άτυπα παραδοσιακά κέντρα ισχύος διαμόρφωσαν το πολιτικό περιβάλλον που οδήγησε στην κρίση των Ιουλιανών. Η έρευνα αξιοποιεί άρθρα από τον ημερήσιο Τύπο της εποχής (*Το Βήμα*, *Απογευματινή*, *Ελευθερία* κ.α.), δηλώσεις προσώπων με συμβολή στα γεγονότα και την αλληλογραφία μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου. Οι πηγές αυτές αποκαλύπτουν τις ανταγωνιστικές ερμηνείες της συνταγματικής νομιμότητας, τις διαφορετικές αντιλήψεις για τον ρόλο των Ενόπλων Δυνάμεων, καθώς και τις στρατηγικές με τις οποίες κάθε πλευρά επιδίωξε να ενισχύσει τη θέση της. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, που λειτούργησε ως καταλύτης για την κλιμάκωση της σύγκρουσης. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η κρίση του Ιουλίου του 1965 δεν υπήρξε μεμονωμένο επεισόδιο αλλά κορύφωση μιας μακράς θεσμικής δυσαρμονίας. Η αντιπαράθεση παλατιού και κυβέρνησης ανέδειξε δύο ασύμβατες αντιλήψεις για την εκτελεστική εξουσία, οι οποίες υπονόμισαν τη σταθερότητα της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Συμπεραίνεται ότι η περίοδος 1963-1965 υπήρξε καθοριστική για τις εξελίξεις που οδήγησαν στην εκτροπή του 1967 και προσφέρει πολύτιμο πεδίο μελέτης των θεσμικών αδυναμιών της δημοκρατικής λειτουργίας του ελληνικού κράτους.

Λέξεις – κλειδιά

Ένωση Κέντρου – παλάτι – Ιουλιανά 1965 – θεσμική κρίση – κοινοβουλευτισμός – υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ – πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας.

ABSTRACT

The present thesis examines the relationship between the Greek royal court and the government of the Centre Union during the critical period 1963 – 1965, a timeframe that culminated in the constitutional crisis known as the “July Events”(Ioulia). Through a combined analysis of secondary literature and a wide range of primary sources, the study explores how the tensions between formal parliamentary authority and informal, traditional centers of power shaped the political landscape of post war Greece. The research draws upon articles from major newspapers of the period (To Vima, Apogeymatini, Eleytheria) and correspondence between Constantine and Prime Minister Georgios Papandreou. These sources reveal the competing interpretations of constitutional legitimacy, the conflicting perceptions of the role of the Armed Forces, and the political strategies employed by both the Palace and the government. Special emphasis is placed on the ASPIDA affair, which acted as a catalyst for the escalation of tensions and exposed the deep institutional rifts between the two sides. Findings indicate that the July 1965 crisis was not an isolated episode but the culmination of a long standing structural imbalance within the Greek political system. The confrontation between the Palace and the elected government reflected two incompatible understandings of executive authority. The subsequent collapse of political stability highlights the fragility of the “controlled democracy” that had developed in Greece during the post civil war era. The thesis argues that the events of 1963-1965 were decisive in paving the way for the 1967 military coup and remain crucial for understanding the institutional weakness and democratic vulnerabilities of modern Greek political history.

Keywords

Centre Union – Palace – July events (1965) – constitutional crisis – parliamenterism – ASPIDA affair – modern Greek political history.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περίοδος 1963 – 1965 αποτελεί μία από τις πλέον κρίσιμες φάσεις της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας. Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, η προσπάθεια άσκησης μεταρρυθμιστικού έργου, οι διαρκείς αντιπαραθέσεις με το παλάτι, η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και τελικά η κρίση των Ιουλιανών συνιστούν αλληλένδετα γεγονότα που καθόρισαν την πορεία του κοινοβουλευτισμού οδηγώντας τον σε αδιέξοδο και κατέληξαν στην εκτροπή του 1967. Η συγκεκριμένη διετία αναδεικνύει με σπάνια καθαρότητα τις θεσμικές αδυναμίες του πολιτικού συστήματος και τον τρόπο με τον οποίο οι δύο κορυφαίοι πολιτειακοί παράγοντες συνυπήρξαν αλλά στο τέλος συγκρούστηκαν.

Στο επίκεντρο λοιπόν της περιόδου βρίσκεται η σχέση μεταξύ της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου και του θεσμού της βασιλείας εκπροσωπούμενου από τον νεαρό και άπειρο τότε βασιλιά Κωνσταντίνο τον Β'. Η σχέση αυτή δεν υπήρξε στατική, μεταβαλλόταν ανάλογα με το πολιτικό κλίμα, τις εξωτερικές πιέσεις, τις εξελίξεις στον χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων και τις εσωτερικές συμμαχίες και αντιπαλότητες. Τα γεγονότα των Ιουλιανών, με αποκορύφωμα την άρνηση του βασιλιά να δεχτεί την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, αποτέλεσαν σημείο καμπής που ανέδειξε την αδυναμία του ελληνικού πολιτειακού συστήματος να λειτουργήσει με βάση τις αρχές μιας δυτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Η παρούσα εργασία επιδιώκει να εξετάσει συστηματικά τις σχέσεις παλατιού και κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου κατά την περίοδο 1963 – 1965, εστιάζοντας τόσο στο θεσμικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής. Στόχος της έρευνας είναι να εξετασθεί σε ποιον βαθμό οι παρεμβάσεις του παλατιού υπερέβησαν τα συνταγματικά όρια του πολιτεύματος, πώς οι ενέργειες της κυβέρνησης επιχειρούσαν να αντιμετωπίσουν ή να περιορίσουν αυτές τις παρεμβάσεις και με ποιον τρόπο τα μέσα ενημέρωσης της εποχής αποτύπωσαν και σχολίασαν τα γεγονότα.

Παράλληλα η εργασία επιχειρεί να φωτίσει τα αίτια που τροφοδότησαν την ένταση στις σχέσεις του παλατιού με την νόμιμη κυβέρνηση της χώρας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, όχι ως απομονωμένο στρατιωτικό ζήτημα, αλλά ως καταλύτη που ανέδειξε την αντιπαλότητα παλατιού – κυβέρνησης γύρω από τον έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων. Η διαχείριση της υπόθεσης αυτής από τον Γεώργιο Παπανδρέου, η επιμονή του βασιλιά στην πλήρη διαλεύκανσή της και η αξιοποίησή της από τους πολιτικούς αντιπάλους της Ένωσης Κέντρου συνέβαλαν καθοριστικά στην πρόκληση έντασης που σταδιακά έφερε το πολιτικό σύστημα στα όριά του.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων η εργασία βασίζεται σε δύο διακριτά αλλά αλληλοσυμπληρούμενα είδη πηγών:

α) το δευτερογενές υλικό, το οποίο περιλαμβάνει σύγχρονες μελέτες, ιστοριογραφικές αναλύσεις και έργα που ερμηνεύουν την περίοδο.

β) τις πρωτογενείς πηγές, που αποτελούν και τον πυρήνα της ερευνητικής διαδικασίας. Αντλήθηκαν άρθρα από τον ημερήσιο τύπο της εποχής, όπως το *Βήμα*, η *Ελευθερία* και η *Απογευματινή* κ.α., τα οποία προσφέρουν πολύτιμη εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο τα γεγονότα παρουσιάζονταν στον δημόσιο λόγο. Παράλληλα αξιοποιήθηκαν οι επιστολές μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Παπανδρέου, δηλώσεις του πρωθυπουργού της κυβέρνησης μετά την παραίτηση – αποπομπή του Παπανδρέου και δηλώσεις του συμβούλου του Κωνσταντίνου για τα συνταγματικά θέματα, καθηγητή Σγουρίτσα.

Σημαντικό μέρος της μελέτης αφιερώνεται στην κριτική ανάλυση αυτών των πρωτογενών πηγών, καθώς η καθεμία όχι μόνο πληροφορεί για τα γεγονότα αλλά καταγράφει ταυτόχρονα τις πολιτικές επιδιώξεις, τα στερεότυπα αλλά και την διαφορετική οπτική των σύγχρονων σύμφωνα με την πολιτική τους τοποθέτηση. Επίσης η ερμηνεία του πολιτικού λόγου, ιδιαίτερα σε μια ιστορική συγκυρία τόσο ηλεκτρισμένη όσο τα Ιουλιανά, επιτρέπει την κατανόηση των αντιλήψεων και των φόβων των πρωταγωνιστών. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στις επιστολές των δύο πρωταγωνιστών, του βασιλιά και του πρωθυπουργού.

Η δομή της εργασίας ακολουθεί μια λογική και διαδοχική οργάνωση. Αρχικά παρουσιάζεται μέσω μιας ιστορικής αναδρομής από το τέλος του εμφυλίου πολέμου το ιστορικό πλαίσιο και χαρτογραφούνται οι συνθήκες υπό τις οποίες η Ένωση Κέντρου ανέλαβε την εξουσία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται αδρομερώς η περίοδος διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και αναλύεται λεπτομερώς το περιεχόμενο της σύγκρουσης μεταξύ κυβέρνησης και παλατιού, εστιάζοντας στα κρίσιμα επεισόδια και στη θεσμική διάστασή τους. Η ιστορική αφήγηση και ανάλυση πλαισιώνεται από πρωτογενείς πηγές με συστηματικό τρόπο, καθώς παρουσιάζονται αποσπάσματα από εφημερίδες, επιστολές, δηλώσεις τα οποία σχολιάζονται τόσο γλωσσικά όσο και πολιτικά. Τέλος συνοψίζονται τα βασικά ευρήματα, προκειμένου να αναδειχθεί ότι η περίοδος 1963-1965 υπήρξε προοίμιο των θεσμικών και πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στην εκτροπή του 1967.

Η εργασία φιλοδοξεί όχι απλώς να περιγράψει τα γεγονότα αλλά να συμβάλει στην εμβάθυνση της κατανόησης μιας εποχής κατά την οποία ο κοινοβουλευτισμός δοκιμάστηκε σκληρά. Οι σχέσεις παλατιού και κυβέρνησης συνιστούν έναν πυκνό ιστό θεσμικών εντάσεων, προσωπικών ανταγωνισμών και πολιτικών παραδόσεων, οι οποίες συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Με αυτό το πνεύμα η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει τις συνέχειες και τις ασυνέχειες της περιόδου, να αναγνώσει κριτικά τα τεκμήρια και να φωτίσει τις θεσμικές παθογένειες που οδήγησαν σε μια από τις σημαντικότερες κρίσεις του ελληνικού κράτους.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία της παρούσας εργασίας στηρίζεται στη συνδυαστική αξιοποίηση ποικίλων τύπων πηγών με στόχο τη συγκρότηση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης και κριτικής εικόνας της περιόδου 1963-1965. Η μελέτη της σχέσης παλατιού και κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου απαιτεί την παράλληλη εξέταση τόσο της ιστοριογραφίας όσο και των στοιχείων της εποχής. Γι' αυτό επιλέχθηκε μια διττή μεθοδολογική προσέγγιση: ανάλυση δευτερογενούς βιβλιογραφίας και συστηματική αξιοποίηση πρωτογενών πηγών.

Στο πρώτο στάδιο της έρευνας πραγματοποιήθηκε ενδελεχής επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Αντλήθηκαν μελέτες από καταξιωμένους ιστορικούς, συνταγματολόγους και πολιτικούς επιστήμονες (όπως οι Ριζάς, Αλιβιζάτος, Παναγιωτόπουλος, Μπότσιου, Νικολακόπουλος, Χατζηβασιλείου κ.α), που έχουν ασχοληθεί εκτενώς με την περίοδο και έχουν συμβάλει στην κατανόηση των θεσμικών, πολιτικών, κοινωνικών και διεθνών διαστάσεων των γεγονότων. Οι δευτερογενείς πηγές δεν αντιμετωπίστηκαν ως απλή αφήγηση, αλλά ως αναλυτικό και ερμηνευτικό εργαλείο. Επίσης, αντλήθηκε υλικό από μελέτες που αποδίδουν το γενικότερο κλίμα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Σε μια πρώτη ματιά ίσως αυτό το υλικό να μη σχετίζεται άμεσα με την σύγκρουση παλατιού και κυβέρνησης, ωστόσο οι κοινωνικές συνθήκες και ζυμώσεις σαφώς και αφήνουν το αποτύπωμά τους στην πολιτική ζωή.

Στο δεύτερο στάδιο η έρευνα στρέφεται στις πρωτογενείς πηγές της εποχής. Μελετήθηκαν άρθρα των εφημερίδων *Το Βήμα*, *Ελευθερία*, *Απογευματινή*, *Αθηναϊκή*, *Βραδυνή*, στα οποία αποτυπώνονται άμεσα οι πολιτικές εντάσεις, οι χειρισμοί των πρωταγωνιστών και ο τρόπος που το δημόσιο πεδίο προσέλαβε τα γεγονότα. Επιλέχθηκαν κατά κύριο λόγο κύρια άρθρα, που αποτυπώνουν τη γραμμή της καθημιάς εφημερίδας και παρουσιάζουν τα γεγονότα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Το *Βήμα* από την κυβερνητική σκοπιά, η *Απογευματινή* από την πλευρά της συντηρητικής παράταξης και η *Ελευθερία* από την οπτική των βουλευτών της Ένωσης Κέντρου που συγκρότησαν την κυβέρνηση που διόρισε ο βασιλιάς μετά την παραίτηση του Παπανδρέου.

Τα άρθρα καλύπτουν το διάστημα λίγο πριν και αμέσως μετά την παραίτηση του πρωθυπουργού και τον σχηματισμό της κυβέρνησης υπό τον Νόβα, ώστε να καταγραφεί η εξέλιξη του δημόσιου λόγου και η μετατόπιση του πολιτικού κλίματος. Η χρήση εφημερίδων θεωρήθηκε απαραίτητη, καθώς προσφέρουν τη μοναδική δυνατότητα να μελετηθεί ο θερμός λόγος της εποχής, όχι όπως τον ανασυγκροτεί η ιστοριογραφία αλλά όπως αρθρώθηκε τότε.

Παράλληλα αξιοποιήθηκαν επίσημα κείμενα και θεσμικά τεκμήρια: επιστολές που αντάλλαξε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος με τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, βασιρικά ανακοινωθέντα, δηλώσεις σημανόντων προσώπων. Οι πηγές αυτές προσφέρουν άμεση πρόσβαση

στον θεσμικό λόγο των πρωταγωνιστών και αποκαλύπτουν με καθαρότητα τις αντίστοιχες αντιλήψεις τους για τον ρόλο του παλατιού και της κυβέρνησης.

Η ανάλυση των πρωτογενών πηγών έγινε με τρόπο συστηματικό στηριζόμενη σε δύο βασικά κριτήρια: α) την ερμηνεία του λόγου, δηλαδή την εξέταση του ύφους, του λεξιλογίου, της επιχειρηματολογίας και της ιδεολογικής φόρτισης και β) την τοποθέτηση της κάθε πηγής στο ιστορικό πλαίσιο. Αυτή η διπλή ανάγνωση επέτρεψε να προβληθούν όχι μόνο όσα λέγονται ρητά αλλά και τα νοήματα που υπονοούνται. Στην ανάλυση των πρωτογενών πηγών ενσωματώνονται αυτούσια χωρία, τα οποία επεξηγούνται αλλά και εξηγούν την ερμηνεία που δίνεται.

Τέλος, η εργασία αξιοποιεί τη μέθοδο της θεματικής σύνθεσης: τα πορίσματα από την ανάλυση των πρωτογενών πηγών και της βιβλιογραφίας συνδέονται μεταξύ τους και ερμηνεύονται ως στοιχεία ενός ενιαίου προβλήματος – της θεσμικής κρίσης που διαμόρφωσε τα Ιουλιανά. Η επιλογή αυτής της μεθοδολογίας κρίθηκε αναγκαία, καθώς μόνο μέσω της συνδυαστικής εξέτασης διαφορετικών πηγών μπορεί να αναδειχθεί με ακρίβεια η πολυπλοκότητα της περιόδου και η δυναμική των σχέσεων παλατιού και κυβέρνησης κατά την κρίσιμη διετία 1963-1965.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ

Μετά τον Εμφύλιο το πολίτευμα της Ελλάδας ήταν δημοκρατικό, ωστόσο επρόκειτο για μια μορφή ελεγχόμενης ή καχεκτικής δημοκρατίας. Τη δεκαετία του '60 φάνηκε ότι μπορούσε να γίνει το άλμα, ώστε να θριαμβεύσει ο κοινοβουλευτισμός, όμως αυτό δεν συνέβη. Μόλις έληξε ο Εμφύλιος, παρόλο που ο στρατός είχε σχεδόν αυτονομηθεί από τις πολιτικές δυνάμεις και διακινούνταν σενάρια για εγκαθίδρυση δικτατορίας, ωστόσο καταλαγιάσουν τα πάθη, εντούτοις οι ηγέτες των κομμάτων αλλά και ο αμερικανικός παράγοντας επιθυμούσαν την έστω υποτυπώδη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών. Στις πρώτες εκλογές τον Μάρτιο του 1950, παρόλο που ανεστάλη ο στρατιωτικός νόμος, η πολιτική έκφραση δεν ήταν επί της ουσίας ελεύθερη, καθώς η Αριστερά δεν μπορούσε να διεκδικήσει ψήφο και πολλοί οπαδοί της βρίσκονταν σε φυλακές, εξορίες και υπό δίωξη.

Σ αυτές τις εκλογές η ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα πήρε σημαντικό ποσοστό και κατ' ουσία εκπροσωπούσε την κεντροαριστερά. Παράλληλα το κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, αναδείχτηκε σε ρυθμιστή για σχηματισμό κυβέρνησης. Η κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Πλαστήρα δεν μακροημέρευσε λόγω της αντιπάθειας του παλατιού προς το πρόσωπό του και της όξυνσης του ψυχρού πολέμου λόγω της εκστρατείας των ΗΠΑ στην Κορέα. Για έναν χρόνο περίπου υπήρξε έντονη πολιτική αστάθεια που κορυφώθηκε με το κίνημα από τη στρατιωτική οργάνωση του ΙΔΕΑ, που όμως κατευνάστηκε από τον Παπάγο, που στο μεταξύ είχε παραιτηθεί οριστικά από αρχιστράτηγος. Τα γεγονότα αυτά έδειχναν ότι ο στρατός λειτουργούσε ανεξάρτητα τόσο από τα κόμματα όσο και από το Παλάτι.

Το καλοκαίρι του 1951 ο Παπάγος ίδρυσε τον “Ελληνικό Συναγερμό” (ΕΣ) αλλά στις εκλογές του Σεπτεμβρίου αναδείχθηκε κυβέρνηση η συμμαχία των κομμάτων Πλαστήρα – Βενιζέλου, η οποία επρόκειτο να είναι η τελευταία κεντρώα κυβέρνηση μέχρι το 1963. Παρά τις σημαντικές προσπάθειες για την καταλλαγή παθών του Εμφυλίου πολέμου η κυβέρνηση “στιγματίστηκε” από την καταδίκη σε θάνατο και εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και την λεγόμενη δίκη των αεροπόρων που κατέστησε την ακροδεξιά οργάνωση ΙΔΕΑ κυρίαρχη στην Αεροπορία. Γι' αυτούς τους λόγους στις εκλογές του Νοεμβρίου 1952 η ΕΔΑ δεν συνεργάστηκε με τα κεντρώα κόμματα αλλά προτίμησε αυτόνομη πορεία με το σύνθημα “Τι Παπάγος τι Πλαστήρας” στερώντας τα από δυναμική κι έτσι ο “Συναγερμός” του Παπάγου θριάμβευσε σχηματίζοντας την πρώτη αυτοδύναμη μονοκομματική μεταπολεμική κυβέρνηση¹.

¹Ηλίας Νικολακόπουλος, *Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη δικτατορία στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9ος, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003 σελ.9-20.

Ο ΕΣ του Παπάγου και το διάδοχο σχήμα του Καραμανλή, η ΕΡΕ, κυβέρνησαν για έντεκα χρόνια κερδίζοντας τις εκλογές με μεγάλα ποσοστά. Στη διάρκεια αυτών των κυβερνήσεων εμπεδώθηκε ο φιλοαμερικανικός προσανατολισμός στην εξωτερική πολιτική, ως προς την οικονομία σημειώθηκε ανάπτυξη στη βιομηχανική και γεωργική παραγωγή λόγω της υποτίμησης της δραχμής και τέλος στα εσωτερικά οικοδομήθηκε το “μονοκομματικό κράτος” ενώ ταυτόχρονα εντείνονταν οι διώξεις εις βάρος των αντιφρονούντων (θανάτωση Ν. Πλουμπίδη, φυλακίσεις, εκτοπισμοί αριστερών). Προβλήμα στην κυβέρνηση εκείνη την περίοδο αποτέλεσε η ανάδειξη του Κυπριακού σε κύριο θέμα της εξωτερικής πολιτικής, καθώς ήδη πριν από τον Απρίλιο του 1955 που ξεκίνησε στην Κύπρο η δράση της ΕΟΚΑ, η ελληνική κυβέρνηση εφοδίαζε με όπλα το νησί και είχε φέρει στον ΟΗΕ το θέμα. Η Μεγάλη Βρετανία συνέστησε Τριμερή Διάσκεψη με συμμετοχή της Ελλάδας, της Τουρκίας και της ίδιας. Οι αγριότητες του τουρκικού όχλου τον Σεπτέμβριο (“Σεπτεμβριανά”) κατά της ελληνικής μειονότητας και του Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη ως “αντίποινα” στη στάση της Ελλάδας στο Κυπριακό κατέδειξαν τα αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγηθεί η ελληνική εξωτερική πολιτική.

Εκτός από αυτές τις εξελίξεις, προέκυψε η ασθένεια του Παπάγου, που οδήγησε το παλάτι στην προσέγγιση του δημοφιλούς υπουργού Δημοσίων Έργων, του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Εκείνος προσέβλεπε στην στήριξη περισσότερο της Αμερικής παρά της Αγγλίας κι έτσι μπορούσε να προσεγγίσει το Κυπριακό πιο αποτελεσματικά από τους προγενέστερους που είχαν συνδεθεί στενά με την Αγγλία κατά τον Β’ Παγκόσμιο, τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο. Η ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Καραμανλή και όχι στον “προγραμματισμένο” μελλοντικό διάδοχο του Παπάγου στην ηγεσία του Ε.Σ. ήταν μια ενέργεια στα όρια της εκτροπής και κατά μία έννοια αποκαλύπτει τον τρόπο που αντιλαμβανόταν το παλάτι τον ρυθμιστικό του ρόλο. Ανάλογη ακραία στάση θα τηρήσει και τον Ιούλιο του '65².

Ο Καραμανλής τον Ιανουάριο του 1956 και αφού πρώτα ίδρυσε νέο κόμμα με τον τίτλο Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) οδήγησε τη χώρα σε εκλογές με πλειοψηφικό ουσιαστικά σύστημα. Απέναντι στην ΕΡΕ συστάθηκε συνασπισμός των κεντρώων κομμάτων με την ΕΔΑ, που σχημάτισαν το μόρφωμα Δημοκρατική Ένωση (ΔΕ) με υποψήφιο πρωθυπουργό, σε περίπτωση νίκης, τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η ΕΡΕ κέρδισε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παρότι πήρε λιγότερες ψήφους από την ΔΕ λόγω του εκλογικού νόμου. Το 1957 η κυβέρνηση αντιμετώπισε δυσκολίες εξαιτίας του Κυπριακού, που μπήκε σε φάση όξυνσης λόγω της αδιαλλαξίας της Αγγλίας. Και ενώ άρχιζε να φαίνεται ότι θα μπορούσε να σχηματιστεί άλλη κυβερνητική πλειοψηφία από την τότε Βουλή, ο Καραμανλής συμφώνησε με τον Παπανδρέου να ψηφίσουν το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις στα κόμματα και των δύο ηγετών. Έτσι

² ο.π., σελ.21-23.

ο Καραμανλής παραιτήθηκε ζητώντας τη διενέργεια εκλογών, που ορίστηκαν για τον Μάιο του 1958. Η ΕΡΕ πέτυχε άνετη νίκη στις εκλογές με ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η μεγάλη όμως έκπληξη ήταν ότι στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης αναδείχθηκε η ΕΔΑ με πρόεδρο τον Πασαλίδη, αφήνοντας τρίτο το Κόμμα Φιλελευθέρων (Κ.Φ.).

Αυτή την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΡΕ ο Καραμανλής υπέγραψε τη συνθήκη Ζυρίχης – Λονδίνου που προέβλεπε μια συμβιβαστική λύση για το Κυπριακό με την ίδρυση ανεξάρτητου κυπριακού κράτους με αυξημένες παραχωρήσεις στην τουρκοκυπριακή μειονότητα. Επίσης, υλοποιήθηκε η άλλη σημαντική επιδίωξη του Καραμανλή, η σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Ωστόσο, στο εσωτερικό η κυβέρνηση υιοθέτησε σκληρή γραμμή έναντι της ΕΔΑ, κλιμακώνοντας την πόλωση και τις διώξεις εναντίον στελεχών της. Μάλιστα στις δημοτικές εκλογές του 1959 σημειώθηκαν εκτεταμένα περιστατικά βίας, που σκοπό είχαν να νοθεύσουν το εκλογικό αποτέλεσμα. Κι ενώ η κυβέρνηση προωθούσε εκλογικό νόμο, ώστε να δημιουργηθεί πόλωση μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, ουσιαστικά μεταξύ εθνικοφρόνων και μη, τα κόμματα του κέντρου πέτυχαν να μην περάσει αυτός ο σχεδιασμός (Ιούνιος 1961). Την ίδια περίοδο αρχίζει να υπάρχει ένταση στις σχέσεις του Καραμανλή με το παλάτι και συγκεκριμένα με την βασίλισσα, σύμφωνα με δημοσίευμα της *Ελευθερίας* (18.6.1961), το οποίο επιβεβαιώνεται από τις αφηγήσεις του ίδιου του Καραμανλή, που υπάρχουν στο αρχείο του.

Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τον Οκτώβριο του 1961 και κατά παραχώρηση του Καραμανλή ανέλαβε να τις διενεργήσει υπηρεσιακή κυβέρνηση. Σε μεγάλο βαθμό ο Καραμανλής υποχώρησε στις πιέσεις του παλατιού, με το οποίο οι σχέσεις είχαν κλονιστεί λόγω του ελέγχου του στρατεύματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μια μέρα πριν την προκήρυξη των εκλογών ανακοινώθηκε η ενοποίηση των κεντρικών κομμάτων σε ένα κόμμα, την Ένωση Κέντρου. Η Ένωση Κέντρου τοποθετούνταν ιδεολογικά μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ και διακηρυγμένος της στόχος ήταν να εκτοπίσει την ΕΔΑ από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Σ' αυτό τον στόχο με τρόπο αθέμιτο όμως επιδόθηκε ο κρατικός μηχανισμός κατά την προεκλογική περίοδο με το “σχέδιο Περικλής” το οποίο αποκάλυψε το 1965 στη Βουλή ο Γεώργιος Παπανδρέου και αποσκοπούσε στην διά της ψυχολογικής πίεσης εκλογική ήττα και περιθωριοποίηση της ΕΔΑ. Στην πράξη απειλήθηκαν υποψήφιοι όχι μόνο της ΕΔΑ αλλά και της αριστερής πτέρυγας της ΕΚ. Γνωρίζοντας ο Παπανδρέου ότι η ΕΚ θα ενισχυόταν αν προσέλκυε οπαδούς της ΕΔΑ κατήγγειλε τις εκλογές του 1961 ως “εκλογές βίας και νοθείας” καθιστώντας αυτοκαταστροφικό για την κυβέρνηση το σχέδιο “Περικλής”, διότι αυτό κατόρθωσε να δημιουργήσει δίπολο μεταξύ “Δεξιάς και αντι-δεξιάς”³.

Το αποτέλεσμα των εκλογών του '61 ήταν θριαμβευτικό για την ΕΡΕ, καθώς κέρδισε άνετα την αυτοδυναμία αλλά ξεπέρασε και το 50% των ψήφων. Όμως ο θρίαμβος επισκιάστηκε από

³ ο.π., σελ.23-31

τις καταγγελίες για παρατυπίες που οδήγησαν σε νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος (πχ ψήφος των δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών) αλλά και βία που ασκήθηκε κυρίως στην επαρχία (ως επιχείρημα - ένδειξη προβλήθηκε η απευθείας μετακίνηση ψήφων από την ΕΔΑ στην ΕΡΕ). Οι επίμονες καταγγελίες και διαμαρτυρίες του Παπανδρέου που διήρκεσαν καθ' όλη τη διακυβέρνηση της ΕΡΕ χαρακτηρίστηκαν από τον ίδιο ως “Ανένδοτος”, που επηρέασε με την έντασή του πλατιές μάζες. Η αντιπολιτευτική ορμή της Ένωσης Κέντρου δεν περιορίστηκε μόνο στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο αλλά εκφράστηκε και στο κοινωνικό πεδίο, κινητοποιώντας στρώματα που αναδείχθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη των τελευταίων χρόνων⁴.

Η συνεχής αυτή αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων των εκλογών οδήγησε σε πολιτική κρίση και ένταση στις σχέσεις Καραμανλή και παλατιού. Το 1963 ο Καραμανλής τόνισε την ανάγκη να αναθεωρηθούν μη θεμελιώδη άρθρα του Συντάγματος προκειμένου να επέλθει «βαθεία τομή» που θα εκσυγχρονίσει σημαντικά την πολιτική ζωή. Το βάρος έπεσε στην απαγόρευση κομμάτων των οποίων η ιδρυτική διακήρυξη και η δράση τους αποσκοπούσε στην ανατροπή του πολιτεύματος στην ουσία όμως τα σημαντικότερα ήταν τα άρθρα αυτά που στόχευαν να αναβαθμίσουν τα αιρετά στοιχεία του πολιτεύματος έναντι των μη αιρετών. Ουσιαστικά με την «βαθεία τομή» ο Καραμανλής είχε σκοπό να ενισχύσει την εκλεγμένη εκτελεστική εξουσία (την κυβέρνηση) έναντι του παλατιού. Φυσικά η σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση δεν ήταν άσχετη με την σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ που είχε υπογραφεί λίγους μήνες νωρίτερα. Δεδομένου όμως ότι η πρόταση του Καραμανλή συνέπεσε με την κήρυξη του Ανένδοτου από τον επικεφαλής της Ένωσης Κέντρου Γεώργιο Παπανδρέου, δεν κατάφερε να εξασφαλίσει τα 2/3 των βουλευτών και να προχωρήσει η Αναθεώρηση⁵.

Η κατάσταση έγινε ανεξέλεγκτη μετά τη δολοφονία του συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1963 από παρακρατικούς αλλά και με συμμετοχή κρατικών οργάνων. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς ο Καραμανλής υπέβαλε την παραίτησή του ζητώντας από το παλάτι τη διενέργεια εκλογών με το ενισχυμένο σύστημα για την ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής. Ο Βασιλιάς αρνήθηκε και ο Καραμανλής αποχώρησε από την χώρα. Κυβέρνηση προέκυψε από την υπάρχουσα Βουλή με πρωθυπουργό το στέλεχος της ΕΡΕ Π. Πιπινέλη αλλά ουσιαστικά εγκαινίασε νέα προεκλογική περίοδο⁶.

⁴ο.π., σελ.31-32.

⁵ Σπύρος Βλαχόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 20ος αιώνας, σελ. 210-213.

⁶Νικολακόπουλος, ο.π., σελ.32-33.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

Ουσιαστικά η Ένωση Κέντρου υποστηρίχθηκε από το πολιτικό σύστημα, προκειμένου να αντικαταστήσει την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, που είχε κατακτήσει στις εκλογές του 1958. Με αυτή την εκλογική επιτυχία οι νικητές του Εμφυλίου φοβούνταν ότι η Αριστερά θα μπορούσε να έρθει στα πράγματα, παρότι το ΚΚΕ ήταν εκτός νόμου. Έτσι, θεώρησαν ότι ένα κόμμα που προερχόταν από τη συνένωση της παλιάς βενιζελικής παράταξης με ηγετικές φυσιογνωμίες που είτε υποστήριζαν το στέμμα (Σοφοκλής Βενιζέλος) είτε είχαν πολεμήσει την Αριστερά (Γεώργιος Παπανδρέου), θα εξυπηρετούσε τον στόχο. Πράγματι η Ένωση Κέντρου ψήφισε μαζί με την ΕΡΕ νόμους που συνέβαλαν στην άνοδο της εκλογικής της δύναμης της δεύτερης στις εκλογές του 1961. Στη συνέχεια ο Παπανδρέου κήρυξε τον ανέκδοτο κατά της ΕΡΕ καταγγέλλοντας νοθεία επιθυμώντας να αυξήσει την επιρροή του κόμματός του⁷. Παράλληλα το σχέδιο του Καραμανλή για εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος με την πρόταση για συνταγματική αναθεώρηση βρήκε αντιμέτωπους τόσο το παλάτι, που αντιλαμβανόταν ότι πληττόταν η δυνατότητα παρέμβασής του στα πράγματα όσο και την αντιπολίτευση με προεξάρχουσα την Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου. Η ιδιότυπη αυτή σύμπραξη επρόκειτο κατά κάποιο τρόπο να υπονομεύσει το δικαίωμα του νόμιμα εκλεγμένου πρωθυπουργού να λαμβάνει τις αποφάσεις σύμφωνα με την λαϊκή βούληση και να οδηγήσει στη σύγκρουση βασιλιά και πρωθυπουργού. Ο βασιλιάς Παύλος εξυπνέτησε κατά κάποιο τρόπο το σχέδιο του Παπανδρέου εξωθώντας τον Καραμανλή σε παραίτηση τον Ιούνιο του 1963⁸.

Ο Καραμανλής δεν κατήγγειλε τον βασιλιά για υπέρβαση καθήκοντος και έφυγε στο Παρίσι, όπου έζησε για 11 χρόνια. Ενδεχομένως ο διάδοχος Κωνσταντίνος ο Β' επιδίωκε κάτι αντίστοιχο κατά τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 έχοντας απέναντί του ως πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου⁹.

Ήδη από την εποχή της πρωθυπουργίας Καραμανλή το παλάτι επιθυμούσε να έχει υπό τον έλεγχό του τον πρωθυπουργό αλλά και τον στρατό. Όταν ο Καραμανλής έδειξε αποφασισμένος να εκσυγχρονίσει τους θεσμούς και να ενισχύσει το κοινοβουλευτικό σύστημα, προέκυψε κρίση στις σχέσεις με το παλάτι (αρχές δεκαετίας του '60). Το παλάτι βρήκε στην Ένωση Κέντρου και τον Γεώργιο Παπανδρέου το κόμμα και το πρόσωπο που θα μπορούσαν να εκτοπίσουν

⁷Κωνσταντίνα Μπότσιου, *Η πολιτική του Στέμματος στα Ιουλιανά του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ. 136-139.

⁸Δ. Σωτηρόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στρεβλή πορεία 1960 – 1974. Πολιτική και κουλτούρα από τη δεκαετία του 60 στη δικτατορία, Μεταίχμιο*, σελ. 59-60

⁹Μπότσιου, ο.π., σελ. 140.

τον Καραμανλή από την εξουσία¹⁰. Έτσι στις εκλογές του 1963 ο βασιλιάς όρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση που αποτελούσε εγγύηση για την διεξαγωγή αδιάβλητων εκλογών με αποτέλεσμα τη νίκη της Ένωσης Κέντρου με σχετική πλειοψηφία τον Νοέμβριο του 1963 και σαρωτική νίκη και αυτοδυναμία τον Φεβρουάριο του 1964¹¹.

Οι πρώτες εκλογές λοιπόν ορίστηκαν για τις 3 Νοεμβρίου του 1963. Ήδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου ψηφίστηκε νέος εκλογικός νόμος που ουσιαστικά διατηρούσε το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Προέκυψε θέμα για την κυβέρνηση που θα διενεργούσε τις εκλογές, καθώς η Ένωση Κέντρου απειλούσε με αποχή σε περίπτωση που αναλάμβανε την εκλογική διαδικασία η κυβέρνηση Πιπινέλη. Παρόλο που η ΕΡΕ και προσωπικά ο Καραμανλής υπεραμύνονταν αυτής της επιλογής, το παλάτι αποδέχτηκε το τελεσίγραφο του Γεωργίου Παπανδρέου¹².

Η υπηρεσιακή κυβέρνηση Μαυρομιχάλη έλαβε αποφάσεις προκειμένου η ΕΡΕ και η ΕΚ να κριθούν από τον λαό ανεπηρέαστα χωρίς εξωτερικές “παρεμβάσεις”. Σε κάθε περίπτωση οι προβλέψεις ήταν σαρωτικές υπέρ της ΕΡΕ που είχε ξανά επικεφαλής τον Καραμανλή. Στο μόνο που ήλπιζαν οι πλέον αισιόδοξοι ήταν να μην έχει η ΕΡΕ κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Τελικά η ΕΚ κέρδισε τις εκλογές έστω και οριακά και δόθηκε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Παπανδρέου από τον βασιλιά Παύλο χωρίς να του ζητήσει να επισπεύσει τη διαδικασία για ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή δείχνοντας έτσι κάποια εύνοια προς την ΕΚ.

Η Ένωση Κέντρου δεν είχε κοινοβουλευτική πλειοψηφία, επομένως αν ο Παπανδρέου πιεζόταν από το παλάτι να προσέλθει σχετικά άμεσα στη Βουλή, για να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης, ή θα καταψηφιζόταν ή θα έπρεπε να στηριχτεί στις ψήφους της ΕΔΑ. Επειδή όμως είχε αποδεχτεί τη θεωρία “περί εθνικόφρονος (ή έστω “εθνικής” πλειοψηφίας) του ελληνικού λαού είχε δεσμευτεί στον βασιλιά ότι δεν θα δεχόταν την στήριξη της ΕΔΑ. Έτσι, χωρίς να πιέζεται από το παλάτι, αξιοποίησε ένα διάστημα 40 ημερών ώστε να παρουσιάσει έργο και να διευρύνει τη λαϊκή στήριξη που ήδη είχε¹³.

¹⁰ Δημ. Χαραλάμπης, *Τα Ιουλιανά – Η αντίστροφη μέτρηση για το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.48-49.

¹¹ ο.π., σελ.49-50.

¹² Νικολακόπουλος, ο.π., σελ.33.

¹³ ο.π., σελ.33-34.

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΔΙΕΤΟΥΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΕΝΤΡΟΥ (1963-1965).

Στην κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 υπουργοποιήθηκαν τα σημαντικότερα στελέχη της ΕΚ που είχαν διατελέσει υπουργοί και στο παρελθόν. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Παπανδρέου διατήρησε το ίδιο πρόσωπο (στρατηγός ε.α. Δ. Παπανικολάου) στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας αφήνοντας έτσι το στράτευμα υπό τον έλεγχο του παλατιού. Η κυβέρνηση της ΕΚ άφησε το στίγμα της έστω και τις λίγες μέρες που έμεινε στα πράγματα ασκώντας φιλολαϊκή πολιτική (δωρεάν παιδεία, ρύθμιση χρεών των αγροτών) και συμβάλλοντας στην εξάλειψη των συνεπειών του Εμφυλίου με την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Στις 20 Δεκεμβρίου πήρε μεν ψήφο εμπιστοσύνης χάρη στους βουλευτές της ΕΔΑ αλλά ο Παπανδρέου ζήτησε νέα προσφυγή στις κάλπες, προκειμένου να μην σχηματίσει συμμαχική κυβέρνηση με την αριστερή ΕΔΑ. Νέες εκλογές ορίστηκαν στις 16 Φεβρουαρίου 1964 τις οποίες διενήργησε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Ιω. Παρασκευόπουλο. Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν θριαμβευτικό για την Ένωση Κέντρου, καθώς έλαβε 52,7% και 171 έδρες στη Βουλή¹⁴.

Αξίζει να επισημανθεί ότι από ορισμένες πλευρές υποστηρίζεται ότι ο Παπανδρέου παρέδωσε στο παλάτι τον έλεγχο του στρατού τον Δεκέμβριο του '63, προκειμένου να κηρυχθούν νέες εκλογές. Ήταν γνωστό ότι οι αποφάσεις για την ηγεσία του στρατεύματος λαμβάνονταν από κοινού με το παλάτι. Η προκήρυξη νέων εκλογών ήταν απαραίτητη για τον Παπανδρέου, διότι διαφορετικά θα έπρεπε να σχηματίσει κυβέρνηση με τη στήριξη βουλευτών της ΕΡΕ και πιθανότατα δεν θα ήταν ο ίδιος πρωθυπουργός αλλά ο εσωκομματικός του αντίπαλος στην Ένωση Κέντρου, ο Σοφοκλής Βενιζέλος¹⁵.

Ο Παπανδρέου είχε επομένως μεγάλη αποδοχή από τον λαό αλλά ταυτόχρονα έχαιρε της εκτίμησης του ξένου παράγοντα. Στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου ο Παπανδρέου ήταν αποδεκτός από τον Δυτικό Συνασπισμό, καθώς είχε συνδέσει το παρελθόν του με το κοινοβουλευτικό σύστημα και συγκρούστηκε με το ΕΑΜ με αποτέλεσμα τις συγκρούσεις των Δεκεμβριανών. Εξάλλου είχε συνεργαστεί και με τον Παπάγο το 1952. Ανάλογα θετικό ήταν και το κλίμα για τον διάδοχο του θρόνου, τον Κωνσταντίνο, που ήταν νέος και άφθαρτος, χωρίς να έχει εμπλοκή στα δύσκολα χρόνια του Εμφυλίου και σ' αυτά που ακολούθησαν¹⁶.

Η κυβέρνηση ξεκίνησε με τις καλύτερες προοπτικές. Η δημοφιλία του πρωθυπουργού ήταν πολύ υψηλή και η κυβέρνηση έχαιρε της εύνοιας της κοινής γνώμης. Αρχικά η Ένωση Κέντρου είχε παρουσιαστεί ως ένας σχηματισμός διαδοχής της ΕΡΕ ως αποτέλεσμα ανάγκης ανανέωσης σε επίπεδο προσώπων κυρίως. Όμως από την κήρυξη του Ανένδοτου και μετά ευρύτατα κοινωνικά

¹⁴Ο.π., σελ.35

¹⁵ Σωτηρόπουλος – Χατζηβασιλείου, ο.π., σελ.66-67.

¹⁶Χαραλάμπης, ο.π., σελ.40.

στρώματα ώθησαν σε ριζοσπαστικοποίηση του λόγου και των δράσεων του κόμματος με αποτέλεσμα την προσπάθεια χειραφέτησης από το παλάτι. Η ηγεσία της ΕΚ δεν μπορούσε να τιθασεύσει τη λαϊκή ορμή και η σύγκρουση με το παλάτι ήταν αναπόφευκτη¹⁷.

Όμως ο θάνατος του βασιλιά Παύλου και η ενθρόνιση του νεαρού διαδόχου Κωνσταντίνου Β' συνέβαλαν στην διάψευση των προσδοκιών για την πολιτική ζωή του τόπου. Ενώ η επιστροφή ενός κεντρώου κόμματος στην διακυβέρνηση μετά από 11 χρόνια θα μπορούσε να συμβαδίσει με την εγκατάσταση στο θρόνο ενός νέου ανθρώπου και να σηματοδοτήσει γενικότερα αλλαγή νοοτροπιών και πρακτικών, η απειρία του νεαρού βασιλιά και πιθανώς η επιρροή που του ασκούσε η βασιλομήτωρ, οδήγησαν στην ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση¹⁸.

Η διεξαγωγή αδιάβλητων εκλογών και η αποτύπωση της λαϊκής βούλησης ίσως για πρώτη φορά μετά τον Εμφύλιο προκάλεσε στο λαό επιθυμία για ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλαπλασιάστηκαν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι απεργιακές τους κινητοποιήσεις από τη στιγμή που ανέλαβε την διακυβέρνηση η Ε.Κ. Οι αυθόρμητες εν πολλοίς λαϊκές κινητοποιήσεις θα γιγαντωθούν μετά τα Ιουλιανά¹⁹. Άρχισε να διατυπώνεται το αίτημα για δημοκρατία χωρίς την κηδεμονία του παλατιού και του στρατού. Έτσι το παλάτι συνειδητοποιούσε ότι ο κίνδυνος που διέτρεχε τώρα ήταν πολύ μεγαλύτερος από τις μεταρρυθμίσεις που προωθούσε ο Καραμανλής. Γι' αυτό η κυβέρνηση Παπανδρέου έπρεπε να αποσταθεροποιηθεί²⁰.

Η πορεία της κυβέρνησης επηρεάστηκε και από άλλους τρεις παράγοντες. Αρχικά πρέπει να αναφερθεί ο θάνατος του Σοφοκλή Βενιζέλου που αφενός κατέστησε τον Γεώργιο Παπανδρέου αδιαφιλονίκητο ηγέτη της ΕΚ, αφετέρου στέρησε την ΕΚ από ένα πρόσωπο της ηγετικής ομάδας που έχαιρε της εμπιστοσύνης του παλατιού. Επίσης η υπουργοποίηση του Πέτρου Γαρουφαλιά στον ευαίσθητο τομέα του στρατού και τέλος η θριαμβευτική εκλογή του γιου του Παπανδρέου, Ανδρέα, στην Αχαΐα. Οι δύο τελευταίοι παράγοντες θα παίξουν καταλυτικό ρόλο στα γεγονότα που θα οδηγήσουν στην πολιτειακή κρίση του Ιουλίου του 1965²¹.

Προς την επιτέλεση του σκοπού της αποσταθεροποίησης της κυβέρνησης άρχισαν να κυκλοφορούν φήμες για περιστατικά που έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια του στρατού. Φυσικά κυρίαρχη θέση στην κινδυνολογία είχε η υποτιθέμενη συνωμοτική δράση μιας οργάνωσης εντός του στρατεύματος με το όνομα ΑΣΠΙΔΑ, που θα ανέτρεπε το αποτέλεσμα του Εμφυλίου. Μάλιστα

¹⁷Κωνσταντίνος Τσουκαλάς *Η ελληνική δεκαετία του '60: «σύντομη ή μακρά»*; στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, σελ.44-45

¹⁸Νικολακόπουλος, ο.π., σελ.36.

¹⁹Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος* στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η σύντομη δεκαετία του '60.....*, σελ.72.

²⁰Χαραλάμπης, ο.π., σελ 50-51.

²¹Νικολακόπουλος, ο.π., σελ.36.

αρχηγός της ομάδας φερόταν ο γιος του πρωθυπουργού και υπουργός της κυβέρνησής του, Ανδρέας Παπανδρέου²². Από μια εφημερίδα της Λάρισας έγινε η αποκάλυψη για αξιωματικούς του Κέντρου που είχαν συγκροτήσει ομάδα με υποτιθέμενο αρχηγό τον Ανδρέα Παπανδρέου, αποκάλυψη που θα οδηγούσε στην κρίση του Ιουλίου και την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου. Έγινε έρευνα και δεν εντοπίστηκαν πάνω από δέκα αξιωματικοί εμπλεκόμενοι στην υπόθεση. Και ενώ ο Παπανδρέου θεώρησε την υπόθεση – σε ό,τι αφορούσε την εμπλοκή του Ανδρέα Παπανδρέου – λήξασα, ο βασιλιάς ζήτησε περαιτέρω διερεύνηση και μάλιστα συμφώνησε μαζί του ο υπουργός Άμυνας και στενός συνεργάτης του Γεωργίου Παπανδρέου, Πέτρος Γαρουφαλιάς.

Ο Παπανδρέου ζήτησε από τον βασιλιά την παύση του Γαρουφαλιά και την ανάληψη του υπουργείου από τον ίδιο, πράγμα που ο βασιλιάς αρνήθηκε²³. Ο λόγος ήταν ότι τις πληροφορίες και τα “στοιχεία” διαχειριζόταν ο υπουργός Άμυνας Πέτρος Γαρουφαλιάς χωρίς να ενημερώνει τον προϊστάμενό του και πρωθυπουργό. Στο “ΒΗΜΑ” της 6ης Ιουλίου 1965 στο κύριο άρθρο παρουσιάζεται ο Πρωθυπουργός αποφασισμένος να προχωρήσει στις απαραίτητες κατ' αυτόν αλλαγές στο στράτευμα αρχής γενομένης από την αντικατάσταση του Γαρουφαλιά από τον ίδιο στη θέση του υπουργού Εθνικής Αμύνης. Οι επιφυλάξεις του βασιλιά αποκρούονται καθώς “ο Πρωθυπουργός έχει δικαίωμα να αναλάβει προσωπικώς οιονδήποτε Υπουργείον, εφ' όσον προΐσταται όλων των Υπουργείων και απολαμβάνει ως εκλεκτός του λαού της εμπιστοσύνης του βασιλέως”.

Η συνταγματική πρόβλεψη της ανάληψης υπουργείου από τον πρωθυπουργό είναι σύμφωνη και με τη λογική, εφόσον ο πρωθυπουργός είναι προϊστάμενος σε όλα τα υπουργεία. Επομένως, πιθανή άρνηση στην άσκηση του δικαιώματος που του παρέχει το Σύνταγμα υποκρύπτει μεθοδεύσεις που αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του πολιτεύματος. Γι' αυτό σ' αυτήν την περίπτωση ο πρωθυπουργός είναι αποφασισμένος να παραιτηθεί και να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές “με το σύνθημα της προστασίας του πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας με την απόλυτον βεβαιότητα ότι ο λαός θα του παράσχη πάλιν πλήρη και επαυξημένην μάλιστα εμπιστοσύνην”²⁴. Ακολούθησε η σύγκρουση των δυο ανδρών και διορισμός κυβέρνησης από την υφιστάμενη Βουλή υπό τον Νόβα χωρίς να έχει υποβάλει γραπτώς την παραίτησή του ο εκλεγμένος Πρωθυπουργός²⁵.

Ουσιαστικά ανέκυψε συνταγματικό θέμα, καθώς υπήρξε σύγκρουση βασιλιά και πρωθυπουργού, εφόσον ο βασιλιάς αμφισβητούσε επί της ουσίας το δικαίωμα του πρωθυπουργού να επιλέγει τους υπουργούς της κυβέρνησής του. Στην πραγματικότητα η παρέμβαση του βασιλιά

²²Χαραλάμης, ο.π., σελ.51.

²³Σωτήρης Ριζάς, *Η Ένωση Κέντρου και η κρίση του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.60.

²⁴ΤΟ ΒΗΜΑ, 6 Ιουλίου 1965.

²⁵Δημ. Χαραλάμης, *Τα Ιουλιανά – Η αντίστροφη μέτρηση για το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.51-52.

έπληττε τον κοινοβουλευτισμό²⁶. Η δε επιμονή του πρωθυπουργού να αναλάβει το υπουργείο και όχι οποιοσδήποτε άλλος που θα επέλεγε ο ίδιος εξηγείται στην απάντηση που έδωσε στην τρίτη επιστολή που του απέστειλε ο Βασιλιάς στις 14 Ιουλίου 1965. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι έτσι θα διευκολύνει *“την παραίτησιν του κ.Γαρουφαλιά, οποίος θα εθίγετο ολιγώτερον, εφ’ όσον το Υπουργείον θα ανέλαμβάνε αυτοπροσώπως ο Πρωθυπουργός”*. Η φιλοτιμία του Γαρουφαλιά ενδεχομένως να πληγωνόταν αν θεωρούνταν λιγότερο ικανός από κάποιον άλλον απλό υπουργό και γι’ αυτό ίσως να του ήταν δυσκολότερη η παραίτηση²⁷. Δε γνωρίζουμε ασφαλώς την ειλικρίνεια της συγκεκριμένης εξήγησης, ωστόσο είναι ευλογοφανής.

Γι’ αυτόν το λόγο *ΤΟ ΒΗΜΑ* κυκλοφόρησε με το οργισμένο πρωτοσέλιδο *“Επρόδωσαν την Ένωσιν Κέντρου και τον Γεώργιον Παπανδρέου”* μετά την ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στον Αθανασιάδη Νόβα από τον βασιλιά. Η αποδοχή χαρακτηρίζεται προδοσία και στιγματίζει ηθικά τους βουλευτές που αν και εξελέγησαν με την ΕΚ, συναινούν με τις συνταγματικές ακροβασίες του Κωνσταντίνου, ο οποίος *“ώρκιζε τους κ.κ. Νόβαν, Κωστόπουλον, Τούμπαν πριν ο κ. Γεωρ. Παπανδρέου υποβάλη την παραίτησίν του”*. Η πράξη αυτή ουσιαστικά ισοδυναμεί με αποπομπή του νομίμως εκλεγμένου και μάλιστα με ευρύτατη πλειοψηφία πρωθυπουργού. Οι παραπάνω βουλευτές με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη *“ο οποίος εκίνησεν εκ των παρασκηνίων την όλην υπόθεσιν”*, κατέστησαν την ΕΚ *“κόμμα αυλικό”*, αλλοιώνοντας την λαϊκή βούληση.

Η εφημερίδα παρουσιάζει με λεπτομέρειες τη συνάντηση πρωθυπουργού και βασιλιά που οδήγησε στην πλήρη ρήξη τους. Ο Παπανδρέου ήταν προσανατολισμένος *“να μη φθάση μεν εις ρήξιν αλλά και να μη δεχθή συνδιαλλαγήν, η οποία θα απέληγεν εις εξευτελισμόν της συνταγματικής τάξεως και της Δημοκρατίας”*. Η συνδιαλλαγή είναι αυτό που ήθελε να αποφύγει με κάθε τίμημα ο Παπανδρέου, διότι αν αποδεχόταν τον όρο του βασιλιά να μην αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Άμυνας, θα διατηρούσε προφανώς την πρωθυπουργία αλλά θα *“παρέδιδε”* το στράτευμα στον βασιλιά. Όμως η λαϊκή εντολή που μέσω των εκλογών είχε λάβει ο Παπανδρέου ήταν να εκσυγχρονίσει και να εκδημοκρατίσει συλλήβδην το κράτος συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς των Ενόπλων Δυνάμεων. Γι’ αυτό διαβλέποντας την αδιαλλαξία του βασιλιά, του ανακοίνωσε ότι την επόμενη μέρα θα του απέστελλε την παραίτησή του, όμως *“ο Βασιλεύς απήντησεν ότι του αρκεί η προφορική παραίτησις του Προέδρου της Κυβερνήσεως, τον οποίον θεωρεί τελούντα υπό παραίτησιν”*. Η σοβαρή αυτή παρατυπία οφειλόταν στο ότι *“Μόλις ο κ.Παπανδρέου εξήλθε των ανακτόρων (...) εισήλθεν ο κ. Νόβας ο οποίος εγένετο δεκτός από τον Βασιλέα διά να ανταλλάξουν συγχαρητήρια διά την επιτυχίαν του επιχειρηθέντος τεχνάσματος”* και φυσικά να λάβει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.

²⁶Σωτήρης Ριζάς, *Η Ένωση Κέντρου...* ο.π., σελ.67.

²⁷Εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 25 Ιουλίου 1965.

Εντύπωση προκαλεί η αναφορά του άρθρου στους δύο πρώτους υπουργούς της κυβέρνησης “αποστατών”, τον Τούμπα και τον Κωστόπουλο ότι ο μεν πρώτος “*δύο μέρες ενωρίτερον εμέμφετο τον κ. Παπανδρέου διότι εκκυκλοφόρουν φήμαι ότι ούτος απεδέχετο την συμβιβαστικήν λύσιν της αναθέσεως του υπουργείου Εθνικής Αμύνης εις τον εξωκοινοβουλευτικόν στρατηγόν κ. Παπανικολόπουλον*”, ο δε δεύτερος ότι “*εξέφραζε εις τον κ. Παπανδρέου την βδελυγμίαν του διά την στάσιν του κ.Γαρουφαλιά*”. Φαίνεται ότι οι δύο βουλευτές της ΕΚ είτε προσποιούνταν τους υπέρμαχους της αγέρωχης στάσης του Παπανδρέου ενώ την ίδια στιγμή είχαν έλθει σε συνεννόηση με τον βασιλιά, είτε δέχτηκαν ισχυρά ανταλλάγματα προκειμένου να αλλάξουν στάση²⁸.

Σε αντίθεση με το *ΒΗΜΑ* η εφημερίδα *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* καταγράφει ουδέτερα τον σχηματισμό κυβέρνησης από τον Νόβα χωρίς υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς (πχ “*Αποστάτες*”). Αντίθετα τονίζει στο πρωτοσέλιδο τη δήλωση του Νόβα ότι η κυβέρνηση αυτή αποτελεί την “*ιδεολογικήν και πολιτικήν συνέχειαν της ΕΚ*”. Είναι σαφές ότι η εφημερίδα που αποτελούσε θερμό υποστηρικτή της ΕΚ και απευθύνεται κυρίως στους ψηφοφόρους της, επιδιώκει να υπογραμμίσει τον κεντρώο και φιλελεύθερο χαρακτήρα της νέας κυβέρνησης. Μάλιστα στην ίδια σελίδα αλλά σε άλλο – ανυπόγραφο – άρθρο “*συμμερίζεται την έκκλησιν του Πρωθυπουργού διά την τήρησιν της γαλήνης και της τάξεως και την αγανάκτησίν του κατά των πρωταιτίων των αιματηρών επεισοδίων, που δεν έχουν κανένα νόημα*”. Η εφημερίδα παίρνει αναφανδόν αρνητική στάση απέναντι στη λαϊκή αντίδραση και διαμαρτυρία που εκφράστηκε με συγκεντρώσεις και πορείες. Τέλος, στο πρωτοσέλιδο η εφημερίδα παίρνει θέση ως προς τη δημοσίευση των επιστολών του βασιλιά προς τον πρωθυπουργό επικρίνοντας τον δεύτερο, διότι “*απεκρύβησαν ακόμη και από τα μέλη του Μικρού Υπουργικού Συμβουλίου, τους στενωτέρους δηλαδή συνεργάτας του τέως Πρωθυπουργού*”. Έτσι εγκალεί τον πρωθυπουργό ότι “*υψίστης σημασίας ζητήματα αντιμετωπίζοντο εις την Ένωσιν Κέντρον, κατά τρόπον ελάχιστα δημοκρατικόν, ως αν επρόκειτο περί προσωπικών υποθέσεων*”²⁹.

Μετά την αποπομπή Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 ξέσπασαν εκδηλώσεις έντονης λαϊκής δυσανεξικίας, όπως προαναφέρθηκε. Απεργίες, διαδηλώσεις και η δολοφονία του Σωτήρη Πέτρουλα επιβεβαίωσαν την λαϊκή απαίτηση για ορθή λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος με την εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος³⁰. Οι διαμαρτυρίες στόχευαν στις ενέργειες του παλατιού αλλά και στους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που αποδείχθηκαν πρόθυμοι να δώσουν ψήφο εμπιστοσύνης σε κυβέρνηση που δεν προήλθε από εκλογές και μάλιστα σε αντικατάσταση της νόμιμης κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου³¹. Βέβαια ο πρωθυπουργός της πρώτης “κυβέρνησης Αποστατών”, Αθανασιάδης – Νόβας στο διάγγελμά του προς τον λαό προσπάθησε να

²⁸ *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 16 Ιουλίου 1965.

²⁹ *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*, 16 Ιουλίου 1965.

³⁰ Δημ. Χαραλάμπης, ο.π., σελ.53.

³¹ Ριζάς, ο.π., σελ. 67.

αναδείξει την συνταγματικότητα της κυβέρνησής του σε μια προσπάθεια να αμβλύνει τις οργισμένες αντιδράσεις των πολιτών. Προσπαθεί να προσδώσει στοιχεία κανονικότητας στην κυβέρνησή του καθώς *“η σύνθεσής της θα είναι αμιγής εκ της Ενώσεως Κέντρου. Και είναι απόλυτος η πολιτική και ιδεολογική συνέχεια της νέας Κυβερνήσεως προς της παλαιάν”*. Με αυτή την αναφορά επιχειρεί να δείξει ότι η λαϊκή εντολή δεν προδίδεται καθώς οι υπουργοί αλλά και ο ιδεολογικός προσανατολισμός θα προέρχονται από την Ένωση Κέντρου, που είχε θριαμβεύσει στις εκλογές. Βέβαια, πρόκειται για επιχείρημα που δεν είναι πειστικό, καθώς στο πρωθυπουργικό σύστημα που ίσχυε και τότε στην Ελλάδα, οι πολίτες ψηφίζουν με βασικό κριτήριο τον υποψήφιο Πρωθυπουργό³². Πάντως, η κυβέρνηση που πήρε ψήφο εμπιστοσύνης με τη στήριξη αποστατών βουλευτών της Ένωσης Κέντρου έχει ως Αρχηγό Στρατού τον Σπαντιδάκη, ο οποίος διόρισε σε επιτελικές θέσεις όλους τους μετέπειτα πραξικοπηματίες του '67³³. Έτσι το αίτημα για εκδημοκρατισμό των Ενόπλων Δυνάμεων στην υλοποίηση του οποίου στόχευε ο Παπανδρέου έπεσε στο κενό.

Στο μεταξύ, κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων που ακολούθησαν την “Αποστασία” οι πρόεδροι των δύο ισχυρότερων κομμάτων, Παπανδρέου (ΕΚ) και Κανελλόπουλος (ΕΡΕ) βρίσκονταν σε αποδρομή, ο πρώτος αμφισβητούμενος από τον γιο του και ο δεύτερος από το κόμμα του. Με τη σύμφωνη γνώμη της αμερικανικής πρεσβείας οι δύο πολιτικοί συμφώνησαν με τον βασιλιά να διαδεχθεί την κυβέρνηση Στεφανόπουλου άλλη υπό τον Κανελλόπουλο, την οποία υποτίθεται ότι ο στρατός δεν θα την έριχνε ως βασιλική και δεξιά κυβέρνηση. Αυτό βέβαια το σενάριο διαψεύστηκε τον Απρίλιο του 1967³⁴.

³²ΤΟ ΒΗΜΑ, 16 Ιουλίου 1965.

³³Χαραλάμπης, ο.π., σελ.54-55.

³⁴ο.π., σελ 55-56.

Ο έλεγχος του στρατού

Η διάσταση μεταξύ παλατιού και κυβέρνησης αφορούσε σε θέμα ζωτικής σημασίας που ήταν ο έλεγχος του στρατού: Έπρεπε να καθοριστεί αν θα βρισκόταν υπό τις εντολές της νόμιμης κυβέρνησης ενός κράτους με κοινοβουλευτικό σύστημα ή εξωκοινοβουλευτικών κέντρων, εν προκειμένω του παλατιού³⁵. Τα Ιουλιανά προέκυψαν γιατί ο Κωνσταντίνος θεώρησε ότι ο Παπανδρέου αθέτησε τη συμφωνία με τον εκλιπόντα τέως βασιλιά, πατέρα του, Παύλο, ότι ο στρατός θα ήταν υπό τον έλεγχο του παλατιού. Επίσης ο Κωνσταντίνος δεχόταν να αναλάβει ο Παπανδρέου το υπουργείο Άμυνας με την προϋπόθεση όμως ότι η ανάκριση για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ θα διενεργούνταν από άλλο υπουργείο. Συνταγματικά ο Κωνσταντίνος είχε άδικο, γιατί ο πρωθυπουργός μπορούσε να αναθέσει σε όποιον επιθυμούσε οποιοδήποτε υπουργείο αλλά η αξιοποίηση αυτής της δυνατότητας από τον Παπανδρέου στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ήταν κάτι που συμφωνούσε με την ηθική (ο πατέρας να διενεργεί ανάκριση για την πιθανή ενοχή του γιου)³⁶.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι τα ηγετικά στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων ήταν πολύ στενά συνδεδεμένα με τον εκλιπόντα βασιλιά Παύλο ενώ αντίθετα τα μεσαία και κατώτερα ήταν και ηλικιακά αλλά και συναισθηματικά απομακρυσμένα από τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Γενικά είχε αρχίσει να παρατηρείται ιδεολογική ανομοιογένεια στις Ε.Δ, οι μεγαλύτεροι ήταν βασιλόφρονες ενώ οι νεότεροι διακατέχονταν από νεωτερικές ιδέες³⁷.

Η εφημερίδα *Αθηναϊκή* (2 Ιουλίου 1965) δέχεται με ενθουσιασμό την πρωτοβουλία του πρωθυπουργού να αναλάβει το υπουργείο Άμυνας, διότι έτσι θα αποκαλυφθούν και θα αποταχθούν όσοι χρησιμοποιούν το στράτευμα για άλλους λόγους πέραν της προστασίας της ακεραιότητας του κράτους (*“και μόνον η παρουσία του κυρίου Πρωθυπουργού εις το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης...θα εμποδίση την ανάληψιν υπόπτων πρωτοβουλιών από ανευθύνους, διότι θα εξαφανίση το κάλυμμα υπό την προστασίαν μόνον του οποίου ετόλμων να κινούνται και να μηχανορραφούν οι συνωμότες. Διότι θα καταστή εις όλους αντιληπτόν ότι δεν είναι πλέον δυνατόν να χρησιμοποιηθούν αι Ένοπλοι Δυνάμεις διά την νόθευσιν, διά της μεθόδου του “Περικλή” ή διά τον στραγγαλισμόν των λαϊκών ελευθεριών”*).

Προβάλλεται λοιπόν αποφασισμένος ο πρωθυπουργός να εκκαθαρίσει το στράτευμα από στοιχεία που κατά την προηγούμενη κυβέρνηση της ΕΡΕ είχαν εργαλειοποιήσει το στράτευμα

³⁵ Σωτήρης Ριζάς, *Το ιστορικό πλαίσιο στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.9

³⁶ Δ. Σωτηρόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου, σελ.78-79.

³⁷ Σταματόπουλος, Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα, Κάπον 95-96.

με το σχέδιο “Περικλής” και χάλκευσαν τη λαϊκή βούληση στις εκλογές του 1961³⁸. Επιπλέον έπρεπε να οριοθετηθεί η παρέμβαση του παλατιού στον διορισμό των κυβερνήσεων από τη στιγμή που μετά την παραίτηση της νόμιμης κυβέρνησης, όσες ορκίζονταν από τον βασιλιά καταψηφίζονταν από την Βουλή³⁹. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, γιος του Πρωθυπουργού και αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το Κυπριακό και είχε αναπτύξει απευθείας σχέσεις με τον Μακάριο. Η δραστηριότητα αυτή φαίνεται ότι υπήρξε υπεύθυνη για την εμπλοκή του ονόματός του στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και παράλληλα δινόταν στον βασιλιά το πρόσχημα να θέσει τον στρατό υπό τον έλεγχό του. Όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου ζήτησε από τον Βασιλιά να υπογράψει διάταγμα αντικατάστασης του υπουργού Άμυνας Πέτρου Γαρουφαλιά από τον ίδιο, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να υπογράψει⁴⁰.

Στο κύριο άρθρο του *Βήματος* παρουσιάζεται ως σκοπός της αντικατάστασης του αρχηγού ΓΕΣ και του υπουργού Εθνικής Άμυνας “*προκειμένου να επιτευχθή η εξυγίανσις αυτού (του στρατεύματος), ώστε να μην κομματίζεται ο στρατός και να ανήκει μόνο εις το Έθνος*”. Επομένως, προβάλλονται στόχοι αναμφίβολα θετικοί τους οποίους δεν θα μπορούσε να αντικρούσει κανείς, και αποσιωπάται κάθε αναφορά στην εμπλοκή του υπουργού και γιου του πρωθυπουργού, Ανδρέα, στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Εξάλλου ήταν ζητούμενο η χειραφέτηση του στρατού από την επιρροή του “βαθέος κράτους” και του παλατιού, προκειμένου να ανταποκριθεί και το στράτευμα στο κοινωνικό αίτημα της εποχής για εκσυγχρονισμό και απαλλαγή από τις αγκυλώσεις της μετεμφυλιακής περιόδου.

Η αντικατάσταση του υπουργού δεν προβάλλεται ως απόρριψη της αξίας του από τον πρωθυπουργό αλλά “*επειδή εξεδήλωσεν ούτος (ο Υπουργός) ωρισμένους ενδιασμούς επί των μέτρων τα οποία ο κύριος Πρωθυπουργός θεωρεί επιβεβλημένα διά την εξυγίανσιν του στρατού*”. Αποσιωπάται κάθε αναφορά στην επιμονή του Γαρουφαλιά να ερευνηθεί περαιτέρω η εμπλοκή του Ανδρέα Παπανδρέου στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και προβάλλονται απλώς οι αντιρρήσεις του στις μεταρρυθμίσεις που ήθελε να επιφέρει στο στράτευμα ο πρωθυπουργός.

Κατόπιν ο αρθρογράφος προεξοφλεί την επιτυχία των σχεδιασμών του πρωθυπουργού καθώς “*ως αρχηγός του πλειοψηφούντος κόμματος είναι εκείνος που ενσαρκώνει την θέλησιν του λαού*” και αυτός έχει την ευθύνη χάραξης της πολιτικής της κυβέρνησης σε όλους τους τομείς. Έτσι, ενδεχόμενη αντίσταση στους σχεδιασμούς του από οποιονδήποτε συνιστά παραχάραξη της λαϊκής βούλησης και αντισυνταγματική εκτροπή. Στη συνέχεια του άρθρου αναφέρεται η περίπτωση “*επιφυλάξεως του Βασιλέως*” αλλά μόνο “*ανθρωπίνως*” και όχι “*πολιτικώς*”, διότι κάτι τέτοιο θα

³⁸ *ΑΘΗΝΑΪΚΗ*, 2 Ιουλίου 1965.

³⁹ Ριζάς, ο.π., σελ.9

⁴⁰ Κωνσταντίνα Μπότσιου, *Η πολιτική του Στέμματος στα Ιουλιανά του 1965* στο *Ιουλιανά 1965..ο.π.*, σελ. 141-142.

προξενούσε “*δυσαρέστους αντικτύπους εις την εξέλιξιν της εσωτερικής καταστάσεως*”. Ουσιαστικά ο αρθρογράφος προειδοποιεί τον βασιλιά ότι τυχόν πρόθεσή του να βάλει φραγμό στα σχέδια του πρωθυπουργού θα τον καταστήσουν υπόλογο για εσωτερική αναταραχή.

Προειδοποίηση επίσης συνιστά η αναφορά του άρθρου ότι στην περίπτωση άρνησης εκ μέρους του βασιλιά “*δεν υπάρχει άλλη λύσις από τας εκλογάς*”. Προεξοφλείται η προσφυγή στις κάλπες, ώστε να αποφασίσει ο κυρίαρχος λαός, που εκείνη την περίοδο ήταν παραπάνω από βέβαιο ότι θα επανεξέλεγε με μεγάλο ποσοστό την ΕΚ⁴¹. Από την άλλη ο βασιλιάς στην δεύτερη επιστολή που απέστειλε στον πρωθυπουργό διαμαρτύρεται για την αντικατάσταση του υπουργού Γαρουφαλιά, επειδή έλαβε το σχέδιο Βασιλικού Διατάγματος “*χωρίς να έχει προηγηθεί συνεργασία ημών αναγκαία*” γεγονός που αξιολογείται από τον ίδιο ως “*πράξις αήθης και προσβλητική, διότι περιέχει άσκησιν πίεσεως*”. Σχετικά με την κατηγορία ότι εμπλέκεται ως μη οφείλει στις Ένοπλες Δυνάμεις επισημαίνει ότι “*ως εγγυητής της διαφύλαξεως του Συντάγματος (...) είμαι υποχρεωμένος να ενδιαφέρωμαι ιδιαιτέρως διά τας ενόπλους δυνάμεις αίτινες ως λόγον υπάρξεως έχουν την προάσπισιν του Έθνους από εξωτερικούς ή εσωτερικούς κινδύνους*”. Επομένως, αποκρούει την μη εκπεφρασμένη αλλά υπαρκτή κατηγορία ότι διεκδικούσε τον έλεγχο του στρατεύματος με την αιτιολογία της αυτονομίας του ενδιαφέροντος για την ασφάλεια της χώρας⁴².

Στην τρίτη του επιστολή προς τον πρωθυπουργό που εστάλη στις 14 Ιουλίου 1965 ο βασιλιάς τον προτρέπει “*μην επιμείνητε να αναλάβητε υμείς κατά την παρούσαν ώραν το υπουργείον Εθνικής Αμύνης*”. Θεωρεί ότι όσο είναι ανοιχτή η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ η ανάληψη του υπουργείου από τον ίδιο “*θα αποτελέση βαρύτατον πλήγμα κατά του προσωπικού σας κύρους*”, καθώς θα δοθεί η εντύπωση ότι προσπαθεί να συγκαλύψει την υπόθεση αυτή. Εκφράζει τέλος την απορία του για τον λόγο της επιμονής του πρωθυπουργού δεδομένου ότι “*έχετε την διακριτικήν ευχέρειαν να αναθέσετε το υπουργείον τούτο εις ένα εκ των συνεργατών σας*”. Αυτή η επισήμανση αμβλύνει ενδεχομένως την εντύπωση ότι ο βασιλιάς θέλει να έχει το στράτευμα υπό τον απόλυτο έλεγχό του, καθώς δεν έχει αντίρρηση να αναθέσει ο πρωθυπουργός το υπουργείο σε όποιον συνεργάτη του επιθυμεί⁴³.

Παρά την – προσχηματική ενδεχομένως – δήλωση του βασιλιά ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε την παραίτησή του την ίδια μέρα. Ωστόσο η παραίτηση αυτή δεν οδήγησε σε εκλογές αλλά σε κυβέρνηση συνεργασίας βουλευτών της Ένωσης Κέντρου της ΕΡΕ και άλλων δυνάμεων, που όμως δεν πήρε ψήφο εμπιστοσύνης⁴⁴.

Ο στρατός θεωρούνταν κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια ως θεσμός που βρισκόταν εκτός της πολιτικής, ήταν κατά κάποιο τρόπο η ασφάλεια της καθεστηκυίας τάξης, που δεν έπρεπε να

⁴¹ΤΟ ΒΗΜΑ, 2 Ιουλίου 1965.

⁴²ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965.

⁴³ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965.

⁴⁴ Μπότσιου, ο.π., σελ. 142.

διασαλευθεί από καμία κυβέρνηση, ακόμη κι αν είχε προκύψει με απόλυτα δημοκρατικές διαδικασίες και με υψηλά πλειοψηφικό ποσοστό. Η άποψη αυτή ενισχυόταν από τη στιγμή που η κυβέρνηση Ένωσης Κέντρου είχε ανεκτική στάση προς την κομμουνιστική αριστερά και μάλιστα ο γιος του πρωθυπουργού και υπουργός της Κυβέρνησης, Ανδρέας Παπανδρέου, ηγούνταν της κεντροαριστερής πτέρυγας του κόμματος⁴⁵.

“Ανασφάλεια” παλατιού

Στην Ελλάδα σε αντίθεση με τις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες, ο θρόνος είχε ενεργό ρόλο στην άσκηση πολιτικής παρερμηνεύοντας το συνταγματικό άρθρο περί διάλυσης της Βουλής και του διορισμού κυβερνήσεων. Αιτία ήταν η ανασφάλεια που ένιωθε το παλάτι από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, της έξωσης του Κωνσταντίνου και της ανακήρυξης της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924. Αλλά ακόμη και όταν επανήλθε η μοναρχία, η ανασφάλεια του παλατιού που οφειλόταν στην πιθανότητα να επανενταχθούν στο στράτευμα οι βενιζελικοί αξιωματικοί που είχαν συμμετάσχει στο Κίνημα του 1935, οδήγησε στην επίσπευση της δικτατορίας του Μεταξά⁴⁶. Μετά την απελευθέρωση (1945) η βασιλεία δεν είχε ισχυρά ερείσματα στην ελληνική κοινωνία, όμως τα Δεκεμβριανά, το δημοψήφισμα του '46 και η κλιμάκωση του Εμφυλίου Πολέμου έφεραν το παλάτι σε κεντρική θέση προκειμένου να εγγυηθεί την καθεστηκυία τάξη⁴⁷.

Ειδικότερα με τον χώρο του Κέντρου οι σχέσεις του παλατιού δεν ήταν πάντοτε ίδιες. Απέναντι στον Πλαστήρα υπήρχε καχυποψία λόγω του κινήματος του 1922 αλλά από την άλλη προς τον Σοφοκλή Βενιζέλο, γιο του Ελευθερίου Βενιζέλου υπήρχε συμπάθεια. Τον Γεώργιο Παπανδρέου φαίνεται ότι το παλάτι τον σεβόταν ως πολιτικό, καθώς η πολιτική του είχε κινητοποιήσει μεγάλες μάζες μετά τον Ανένδοτο λόγω των εκλογών του 1961, κάτι που δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Έτσι, ο βασιλιάς δέχτηκε την υπηρεσιακή κυβέρνηση δικαστών, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Παπανδρέου παρά την σχετική πλειοψηφία που πέτυχε στις εκλογές του 1963 και τέλος διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τον Φεβρουάριο του 1964, όπως ζήτησε ο Παπανδρέου. Ωστόσο φαίνεται ότι οι σχέσεις του παλατιού με το κεντρώο κόμμα του Παπανδρέου και με τον ίδιο ασφαλώς σκιάζονταν από το βαρύ παρελθόν του Εθνικού Διχασμού⁴⁸. Γι' αυτό στην πρώτη επιστολή του βασιλιά προς τον πρωθυπουργό με ημερομηνία 8 Ιουλίου 1965 που συντάχθηκε όπως και οι επόμενες στην θερινή βασιλική κατοικία, στην Κέρκυρα καταδεικνύεται η ανησυχία του.

⁴⁵ Ριζάς, ο.π., σελ.10.

⁴⁶ ο.π., σελ.11.

⁴⁷ ο.π., σελ.12.

⁴⁸ ο.π., σελ.13-14.

Ο Βασιλιάς αρχικά εκφράζει το παράπονό του ότι ο πρωθυπουργός δεν ζήτησε να συνεργαστεί μαζί του για να τον ενημερώσει “*επί των γεννηθέντων τόσο σοβαρών και κρισίμων θεμάτων*” με αποτέλεσμα “*να μη λειτουργεί ορθώς το Κράτος*”. Χαρακτηρίζει την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα “*ανώμαλον και ανησυχητική*” και γι’ αυτό προτείνει τη “*λήψη ριζικών και αδιαβλήτων μέτρων*”⁴⁹.

Εκτός όμως από το παρελθόν αυτό που δεν είχε λάβει υπόψη το παλάτι και οι συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις ήταν ότι η χώρα στη δεκαετία του '60 βρισκόταν σε μια μεταβατική περίοδο: μεγάλες πληθυσμιακές μάζες αντιδρούσαν στον ασφυκτικό έλεγχο και των περιορισμό των δικαιωμάτων λόγω του Εμφυλίου, έτρεφαν αρνητικά αισθήματα προς τις ΗΠΑ ιδίως μετά το σχέδιο Άτσεσον για το Κυπριακό και διεκδικούσαν καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Ωστόσο φαινόταν ακόμη πολύ μακρινή η εξομοίωση της ελληνικής οικονομίας προς τις οικονομίες των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτοί ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην εκτίναξη των ποσοστών της Ένωσης Κέντρου, καθώς ο λαός εναπέθεσε σ αυτήν και στον ηγέτη Γεώργιο Παπανδρέου τις ελπίδες για αλλαγή⁵⁰.

Ο ανταγωνισμός παλατιού – κυβέρνησης

Γενικά τα κόμματα αναγνώριζαν στο παλάτι διαιτητικό ρόλο, γεγονός που επέτρεπε κατά κάποιο τρόπο παρεμβάσεις στην άσκηση πολιτικής. Ακόμα και ο Γεώργιος Παπανδρέου ζήτησε την παρέμβαση του βασιλιά για την απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία κατά τον Ανένδοτο. Μάλιστα χαρακτήριζε την μη ανάμιξη του βασιλιά στην κομματική διαμάχη ως ένδειξη συνενοχής. Υπό τις πιέσεις αυτές το παλάτι επανήλθε στην τακτική παρεμβάσεων με αποκορύφωμα της εκπαραθύρωση ουσιαστικά του Καραμανλή. Αυτές τις κινήσεις η Ένωση Κέντρου τις χαρακτήρισε ως επικράτηση της δικαιοσύνης, επικροτώντας και ενισχύοντας ουσιαστικά τον ενεργητικό ρόλο που ήθελε να έχει ο βασιλιάς στην πολιτική ζωή⁵¹.

Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου είχε καταφέρει να περιορίσει σημαντικά την επιρροή του παλατιού στις Ένοπλες Δυνάμεις. Δεν υπήρχαν πλέον πολλοί αξιωματικοί από τους νεότερους που να είχαν απ’ ευθείας αναφορά στον βασιλιά. Έτσι μέσω της απομάκρυνσης του Παπανδρέου και της «Αποστασίας» ο βασιλιάς επιδίωκε να δημιουργηθεί ένα κόμμα που ήταν το «αυθεντικό» κέντρο και δια του οποίου ο ίδιος θα απευθυνόταν στο λαό, για να αποτινάξει από πάνω του την ευθύνη για

⁴⁹ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965.

⁵⁰Ριζάς, ο.π., σελ.14-15.

⁵¹ Δ. Σωτηρόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου, Στρεβλή πορεία 1960 – 1974. Πολιτική και κουλτούρα από τη δεκαετία του 60 στη δικτατορία, Μεταίχμιο, σελ.108-112.

την πολιτική αναταραχή. Αυτό όμως δεν επιτεύχθηκε, διότι η κυβέρνηση των «Αποστατών» δημιουργήθηκε σιωπηρά προκαλώντας την αίσθηση ότι έγινε συνωμοσία εις βάρος της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης⁵².

Τα Ιουλιανά είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως η τρίτη φάση της μετεμφυλιακής “οχύρωσης” του κράτους έναντι των δυνάμεων που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν την πολιτική καθεστηκυία τάξη. Ως πρώτη θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Ανένδοτος που κήρυξε ο Γεώργιος Παπανδρέου μετά τις εκλογές “βίας και νοθείας” που διοργάνωσε η ΕΡΕ το 1961. Ως δεύτερη η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη από δεξιούς παρακρατικούς τον Μάιο του 1963. Σίγουρα στη σύγκρουση του βασιλιά με τον πρωθυπουργό έπαιξε ρόλο η νεαρή ηλικία του Κωνσταντίνου Β' και η έλλειψη πείρας του. Διότι σε αντίθεση με τη στάση των εστεμμένων στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη επιθυμούσε να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις και στον στρατό⁵³.

Γι' αυτό ο πρωθυπουργός επέμενε να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Άμυνας παρά την άρνηση του βασιλιά, διότι μέλημα του όπως λέει στην απάντησή του στην τρίτη επιστολή που του απέστειλε ο βασιλιάς στις 14 Ιουλίου 1965 του είναι κατ' εκείνον “*η υπεράσπις της προσωπικής μου τιμής και της τιμής της Δημοκρατίας*”. Αν παυθεί από πρωθυπουργός, δεν πρόκειται να ευτελιστεί η υπόληψή του, αν όμως δεν του αναγνωρίζεται η ευχέρεια να αναλαμβάνει ο ίδιος όποιον ρόλο επιθυμεί στην κυβέρνηση της οποίας προΐσταται και την οποία έχει εκλέξει ο λαός θα είναι “*εξηυτελισμένος Πρωθυπουργός*” και θα έχει συναινέσει “*εις την παραβίασιν των αρχών της βασιλευομένης Δημοκρατίας*”⁵⁴.

Από τις επιστολές που ανταλλάγησαν μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα βαθύ θεσμικό και ψυχικό χάσμα μεταξύ των δύο κορυφαίων πολιτικών παραγόντων του τόπου κατά την εποχή εκείνη. Ο βασιλιάς θεωρεί ότι ως εγγυητής του πολιτεύματος πρέπει να έχει λόγο σε νευραλγικά θέματα της χώρας, όπως είναι ο στρατός ιδίως όταν υπάρχει κάποιο ζήτημα που κατά την άποψή του υπονομεύει την ασφάλειά της (υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ). Βέβαια φανερώνει έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον πρωθυπουργό και ενδεχομένως προσωπική ανασφάλεια το ότι δεν αρκείται στην διερεύνηση της υπόθεσης και το πόρισμα στο οποίο κατέληξε το κλιμάκιο που όρισε η κυβέρνηση. Επίσης ο βασιλιάς θεωρεί ότι ο πρωθυπουργός επιδίδεται σε μια προσπάθεια να τον εκθέσει στον λαό ως παράγοντα αποσταθεροποίησης και ανωμαλίας δημοσιοποιώντας την άρνησή του να επικυρώσει την αποπομπή του Γαρουφαλιά και την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Αμύνης από τον ίδιο.

⁵²Κωνσταντίνα Μπότσιου, Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η σύντομη δεκαετία του '60... σ 108-119.

⁵³Κωνσταντίνα Μπότσιου, Η πολιτική του Στέμματος στα Ιουλιανά του 1965 στο *Ιουλιανά 1965..ο.π.*, σελ.135.

⁵⁴ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965

Αντίστοιχα ο πρωθυπουργός, Γεώργιος Παπανδρέου υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς με την άρνησή του να αποδεχτεί τις αλλαγές που σχεδιάζει αυτός για την ηγεσία του στρατεύματος υπονομεύει το ίδιο το πολίτευμα της Βασιλευμένης Δημοκρατίας. Δεν είναι δυνατόν, κατ' αυτόν, να μην έχει τη δυνατότητα ο πρωθυπουργός, που έχει εκλεγεί από τον Λαό και είναι εκφραστής της λαϊκής κυριαρχίας να αναλαμβάνει κάποιο υπουργείο. Πιθανή υποχώρησή του σ' αυτό το θέμα θα τον καταστήσει κηδεμονευόμενο και ως εκ τούτου ανίσχυρο. Θεωρεί πως η στάση του βασιλιά τον ωθεί σε παραίτηση, που κρίνεται από τον ίδιο κίνηση αξιοπρέπειας και συνέπειας προς το πολίτευμα⁵⁵.

Ο Νόβας, βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, που ανέλαβε πρωθυπουργός μετά την αποπομπή του εκλεγμένου από τον λαό πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, στο διάγγελμά του προς το λαό παρουσίασε έμμεσα τον ανταγωνισμό των δύο ύψιστων πολιτειακών παραγόντων. Σαφώς επέρριψε τις ευθύνες της πολιτικής ανωμαλίας στον Γεώργιο Παπανδρέου λέγοντας ότι *“Αδόκητος εξέλιξις της πολιτικής καταστάσεως ωδήγησεν εις διάστασιν του κ Παπανδρέου προς το Στέμμα. Απέβησαν δυστυχώς άκαρποι αι εκκλήσεις και του Βασιλέως και όλων ημών όπως αποφευχθή η κρίσις”*. Με την φράση *“αδόκητος εξέλιξις”* αποκρύπτεται με την αοριστία της η επιμονή του βασιλιά να μην αναγνωρίσει το δικαίωμα του πρωθυπουργού να αναλαμβάνει όποιο υπουργείο επιθυμεί και ακόμη περισσότερο στη συνέχεια παρουσιάζει τον Παπανδρέου ως τον αδιάλλακτο που δεν μεταπείθεται από τις εκκλήσεις του βασιλιά και των πολιτικών⁵⁶.

Όμως η σύγκρουση των δύο κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων συνδεόταν με την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής και συγκεκριμένα με το Κυπριακό, που βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή. Ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε να έχει ρόλο πιο ενεργό και ένιωθε ότι ο πρωθυπουργός του είχε στερήσει τη δυνατότητα αυτή, από την άλλη ο Παπανδρέου ήθελε να έχει υπό τον έλεγχό του το μέσο με το οποίο θα μπορούσε να χειριστεί αποτελεσματικά την υπόθεση της Κύπρου, τον στρατό. Οποσδήποτε θα μπορούσε να παρακολουθεί και τις εξελίξεις στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στην οποία φήμες είχαν εμπλέξει και τον γιο και υπουργό του, Ανδρέα⁵⁷.

Παράλληλα οι δύο πλευρές αντιπροσώπευαν δύο διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις για την πολιτική: ο βασιλιάς την άποψη ότι ο ίδιος είναι ο παράγοντας που λειτουργεί συγκολλητικά μεταξύ βουλευτών και κομμάτων, ώστε να σχηματίζεται κατά την επιθυμία του κυβέρνηση συνεργασίας, ενώ ο Παπανδρέου ήταν υπέρμαχος των αυτοδύναμων μονοκομματικών κυβερνήσεων, στις οποίες ο βασιλιάς λειτουργεί απλώς ως εγγυητής του πολιτεύματος⁵⁸. Ακριβώς αυτόν τον ρόλο του εγγυητή επικαλείται σε ενυπόγραφο άρθρο στο πρωτοσέλιδο της *Απογευματινής* ο Σ. Κωνσταντόπουλος

⁵⁵ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965.

⁵⁶ΤΟ ΒΗΜΑ, 16 Ιουλίου 1965.

⁵⁷Μπότσιου, *Η πολιτική του Στέμματος στα Ιουλιανά του 1965* στο *Ιουλιανά 1965*, σελ. 135.

⁵⁸ο.π., σελ 136.

εκφράζοντας προφανώς τη γραμμή της εφημερίδας με τον τίτλο “*Τι έχει χρέος να προλάβει ο βασιλεύς*” ερμηνεύοντας τα γεγονότα από την σκοπιά του Παλατιού και της καθεστηκυίας πολιτικής τάξης, του “βαθέος κράτους” της εποχής.

Κατ' αρχάς χαρακτηρίζει τα επιχειρήματα κατά της στάσης του βασιλιά ως “*προπαγάνδα της Κυβερνήσεως και της Άκρας Αριστεράς*”, επιχειρώντας να ταυτίσει την ΕΚ με την ΕΔΑ και να υποδαυλίσει την ανασφάλεια στο συντηρητικό αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας. Δεν αμφισβητεί γενικώς την άποψη ότι είναι αποκλειστικό δικαίωμα του πρωθυπουργού “*ποιοι θα είναι υπουργοί, ποιοι εξ αυτών θα παύονται και ποιοι θα διορίζονται στη θέση τους*”, αλλά ειδικώς για την συγκεκριμένη περίπτωση ότι αν “*ο βασιλεύς δεν δεχθεί τās εισηγήσεις του Πρωθυπουργού, θα παραβιάση το Σύνταγμα και θα πατήσσει τον όρκον του*”. Η διαφορά κατά τον συντάκτη οφείλεται στο ότι “*η κυβέρνηση συνελήφθη επ’ αυτοφώρω να οργανώνει στρατιωτικήν συνωμοσίαν διά την ανατροπήν της Δημοκρατίας*”. Επομένως σύμφωνα με την άποψη συντηρητικών κύκλων η στάση του βασιλιά δεν έγινε για λόγους “*επίδειξη ισχύος*” αλλά ακριβώς για να ανταποκριθεί στον συνταγματικό του ρόλο⁵⁹.

Τα Ιουλιανά απέδειξαν ότι η χώρα δεν είχε καταφέρει να έχει σταθερό δημοκρατικό πολίτευμα, που βασίζεται στον δικομματισμό, δηλαδή την εναλλαγή δύο ισχυρών κομμάτων στην εξουσία⁶⁰. Η παραδοχή αυτή αποτυπώνεται στο πρωτοσέλιδο σε ανυπόγραφο άρθρο με τον τίτλο “*ΑΡΚΕΤΑ*” στην εφημερίδα του Πάνου Κόκα, ένθερμου υποστηρικτή της Ένωσης Κέντρου. Η εφημερίδα φαίνεται πλέον να τηρεί μετριοπαθή στάση και να κρατά ίσες αποστάσεις μεταξύ των δύο συγκρουόμενων κορυφαίων πολιτικών παραγόντων. Απευθυνόμενη σε β' πληθυντικό προσωπό προτρέπει “*Μείνετε πιστοί εις το καθήκον σας, όπως το προσδιορίζει το Σύνταγμα διά τον καθένα. Μείνετε ειλικρινείς και εγκάρδιοι συνεργάται, εις την υπηρεσίαν του ελληνικού λαού*”. Έτσι καθιστά και τους δύο υπεύθυνους να αντιληφθούν την ευθύνη τους και να αποκλιμακωθεί η ένταση, που αποδίδεται και στους δύο εξίσου. Η εξισορροπητική στάση της εφημερίδας διαφαίνεται και από την αναφορά στα κίνητρα που οδήγησαν στη σύγκρουση “*Κανένας εγωισμός, κανένα γόητρον, καμμία επί μέρους διαφωνία δεν πρέπει να ανακόψη την πορείαν του τόπου προς την αναδημιουργίαν*”⁶¹.

Είναι φανερό ότι υποβαθμίζονται τα αίτια της επιμονής του Πρωθυπουργού να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Ενώ εκείνος την εξηγούσε ως διαφύλαξη της βασιλευομένης δημοκρατίας, η εφημερίδα την αποδίδει σε προσωπικά συναισθήματα. Βέβαια το ίδιο ισχύει και για τον βασιλιά, όμως η *Ελευθερία* ήταν ακραιφνής υποστηρικτής της ΕΚ και του Παπανδρέου⁶².

⁵⁹ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ, 12 Ιουλίου 1965.

⁶⁰ Μπότσιου, ο.π, σελ 145.

⁶¹ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, 15 Ιουλίου 1965

⁶² ο.π..

Σε γενικές γραμμές η σύγκρουση Κωνσταντίνου – Παπανδρέου, βασιλιά – πρωθυπουργού αναπόφευκτα θυμίζει την σύγκρουση του Κωνσταντίνου Α' με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον συνακόλουθο Εθνικό Διχασμό. Μετά από τη βασιλεία του Παύλου που λειτούργησε ενωτικά για το κοινοβουλευτικό σύστημα λόγω της από κοινού άμυνας έναντι του “κομμουνιστικού κινδύνου”, η θητεία του διαδόχου Κωνσταντίνου Β' επανέφερε μνήμες αρνητικής λειτουργίας του ανώτατου πολιτειακού παράγοντα. Η αναταραχή που προκάλεσε και οδήγησε στον πραξικόπημα του 1967 και μάλιστα η ανοχή που επέδειξε στους πραξικοπηματίες, ενίσχυσαν τα αντιμοναρχικά αισθήματα των Ελλήνων προετοιμάζοντας τη στάση του λαού στο δημοψήφισμα του 1974⁶³.

Ο ρόλος των συμβούλων του βασιλιά

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το 1965 βασιζόμενος σε φήμες που κυκλοφορούσαν για τη συνωμοτική δράση της εντός του στρατού οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ, στην οποία φερόταν εμπλεκόμενος ο γιος και υπουργός του Παπανδρέου, Ανδρέας, απέστειλε επιστολή με την οποία κατηγορούσε τον πρωθυπουργό για ολιγωρία ως προς την εκκαθάριση του στρατού. Ο Παπανδρέου απέδωσε το περιεχόμενο και το ύφος της επιστολής όχι στον νεαρό και άπειρο βασιλιά αλλά στους συμβούλους του. Πέρα από τα πρόσωπα όμως η κρίση των Ιουλιανών του '65 σχετιζόταν με την ατελή ακόμη δημοκρατία που εξαρτιόταν από την έγκριση του παλατιού αλλά και των συμμάχων. Έλειπε ουσιαστικά η λαϊκή κυριαρχία⁶⁴.

Όταν λοιπόν ο πρωθυπουργός και αρμόδιος να συνθέτει τις κυβερνήσεις του ζήτησε την παραίτηση του υπουργού Άμυνας Πέτρου Γαρουφαλιά και σκόπευε να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο, ο Κωνσταντίνος διαφώνησε. Το σκεπτικό του ήταν πως εφόσον υπήρχαν υπόνοιες για εμπλοκή του Ανδρέα Παπανδρέου στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ δεν ήταν πρόπον να διερευνηθεί η πιθανή ενοχή του γιου από τον πατέρα, ως πολιτικού του προϊσταμένου. Γι' αυτό δεν έγινε δεκτή από τον βασιλιά η αντικατάσταση του Πέτρου Γαρουφαλιά από τον ίδιο τον Γεώργιο Παπανδρέου⁶⁵. Σ αυτό το πλαίσιο και ενώ το αδιέξοδο έχει κορυφωθεί, καθώς ο Γαρουφαλιάς αρνείται να παραιτηθεί και ο βασιλιάς δεν αποδέχεται την αντικατάστασή του, η εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ* ελπίζει στη συμβολή του καθηγητή Σγουρίτσα, συμβούλου του βασιλιά. Αναμένεται με αγωνία η γνωμοδότησή του που κατά την εφημερίδα “*θα θέσει οριστικόν τέρμα εις όσας εκκρεμότητας απειλούν να ριζούν την χώραν εις την ΑΝΩΜΑΛΙΑΝ*”. Αυτή φαίνεται να είναι η τελευταία ελπίδα και ταυτόχρονα η διακριτική προτροπή

⁶³ Μπότσιου, ο.π., σελ.145-146.

⁶⁴ Νίκος Αλιβιζάτος, *Ιουλιανά: η βασιλική αυλή και ο ρόλος των συμβούλων στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.19-20.

⁶⁵ ο.π., σελ.20-21.

του αρθρογράφου να λυθεί ένα ζήτημα εξαιτίας του οποίου “διακυβεύεται η τήρησις του συντάγματος”. Τονίζεται ότι το κύρος του βασιλιά δεν πρόκειται “να μειωθή υπογράφων ένα διάταγμα το οποίον, κατά το Σύνταγμα, οφείλει να υπογράψη”⁶⁶.

Πράγματι ο βασιλιάς ζήτησε τη συνδρομή του συμβούλου του, συνταγματολόγου Χρήστου Σγουρίτσα, ο οποίος του είπε πως αν παραιτηθεί ο πρωθυπουργός, έχει τη δυνατότητα ασφαλώς ο βασιλιάς να ορκίσει νέα κυβέρνηση, που πρέπει να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης από την Βουλή εντός δεκαπέντε ημερών. Ωστόσο σε περίπτωση που λόγω των συσχετισμών στη Βουλή δεν γίνει αυτό εφικτό, ο βασιλιάς δεν έχει τη δυνατότητα να επαναλάβει πολλές φορές αυτή τη διαδικασία, χωρίς όμως να του υποδείξει με σαφήνεια πόσες είναι οι επιτρεπόμενες φορές. Το γεγονός ότι ο Παπανδρέου υπέβαλε την παραίτησή του τρίτη φορά προφορικά και μάλιστα με εμφανή εκνευρισμό, έδωσε στον βασιλιά το “πάτημα” να ορκίσει νέα κυβέρνηση λόγω διαφωνίας επί προσωπικού και όχι πολιτικού ζητήματος, όπως έγραψε αργότερα και ο συνταγματολόγος Σγουρίτσας⁶⁷.

Το κρίσιμο θέμα ήταν αν και κατά πόσο η ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στον Νόβα υπήρξε σύμφωνη προς τις συνταγματικές εντολές. Ο Σγουρίτσας, ανέφερε ότι ο βασιλιάς δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε πρόσωπο που έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής, η οποία βέβαια αποδεικνύεται κατά τη διαδικασία ψήφου εμπιστοσύνης. Καθώς όμως ο σχηματισμός κυβέρνησης αναγκαστικά προηγείται, ο βασιλιάς στηρίζεται στο αποτέλεσμα των εκλογών. “Εάν ο μέχρι τούδε έχων το τεκμήριον τούτο πρωθυπουργός παραιτηθή, ο Βασιλεύς δικαιούται να αναθέση τον σχηματισμόν της Κυβερνήσεως εις πρόσωπον κατά προτίμησιν του αυτού κόμματος ή ακόμη και εις πρόσωπον της εκλογής του”⁶⁸. Υπό αυτή την έννοια οι ενέργειες του βασιλιά έγιναν σύμφωνα με το Σύνταγμα, όμως ο Σγουρίτσας αποσιωπά ότι πρώτον δεν υπήρχε γραπτή παραίτηση του πρωθυπουργού, επομένως ουσιαστικά ο βασιλιάς τον έπαυσε, ως μη όφειλε, και δεύτερον ότι η παραίτηση, αν δεχτούμε ότι έχει τέτοια αξία η προφορική δήλωση, οφείλεται στην άρνηση του βασιλιά να αναγνωρίσει το δικαίωμα του πρωθυπουργού να αναλάβει ένα υπουργείο. Επομένως, συνταγματικά ίσως η ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στον Νόβα να είναι επιτρεπτή, πολιτικά όμως είναι ανεργμίστη, όπως απέδειξε εξάλλου και η καταψήφισή της από τη Βουλή⁶⁹. Βέβαια ο συνταγματολόγος Αριστόβουλος Μάνεσης υποστήριξε ότι η ενέργεια του βασιλιά να ορκίσει νέα κυβέρνηση με κοινοβουλευτική πλειοψηφία μετά την παραίτηση της τρίτης κυβέρνησης που διαδέχτηκε την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, ήταν αντισυνταγματική⁷⁰.

⁶⁶ΤΟ ΒΗΜΑ, 11 Ιουλίου 1965.

⁶⁷Αλιβιζάτος, ο.π., σελ 29.

⁶⁸ΤΟ ΒΗΜΑ, 16 Ιουλίου 1965.

⁶⁹Ο.π.

⁷⁰Αλιβιζάτος, ο.π., σελ. 30.

Ο άλλος σύμβουλος του βασιλιά, ο Κωνσταντίνος Χοϊδάς, σύμφωνα με τον ίδιο τον Κωνσταντίνο ήταν αυτός που έγραψε τις τρεις επιστολές προς τον Παπανδρέου, οι οποίες οδήγησαν στο χάσμα μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού, χωρίς όμως ο ίδιος να αποποιείται την προσωπική του ευθύνη. Συμβολή στη σύνταξη των επιστολών είχε και ο εκδότης της εφημερίδας “Ελευθερία”, Πάνος Κόκκας, ακραιφνής υποστηρικτής της Ένωσης Κέντρου κατά τα πρώτα χρόνια, που όμως στα γεγονότα του Ιουλίου πέρασε στην “απέναντι όχθη”. Έτσι στήριξε μέχρι το τέλος τη λεγόμενη “Αποστασία”, ίσως λόγω προσωπικής φιλίας με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, βουλευτή της Ένωσης Κέντρου και βασικό στέλεχος της Κυβέρνησης “Αποστατών”⁷¹.

Συμπερασματικά, τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 οφείλονταν σε μια σειρά από αίτια:

α. Η δημοκρατία δεν είχε ακόμη φτάσει στο απαιτούμενο σημείο ωριμότητας, ώστε να υπάρχει απόλυτη εμπιστοσύνη στη λαϊκή βούληση, όπως αποτυπώνεται με τις δημοκρατικές εκλογές. Αντίθετα, θεωρούνταν αυτονόητο ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα μπορεί να κηδεμονεύεται από το Παλάτι ή εξωχώρια κέντρα. β. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, αρκετά νέος και άπειρος, αποδείχτηκε κατώτερος των περιστάσεων και δαπάνησε μεγάλο μέρος του πολιτικού του κεφαλαίου, αφού φάνηκε να μη σέβεται τη λαϊκή εντολή, γιατί οι σύμβουλοι του βασιλιά δεν φρόντισαν να του δώσουν εικόνα για την κοινωνία και τη στάση της στα πολιτικά ζητήματα του καιρού.

Ο “χαρακτήρας” του κομματικού σχηματισμού της Ένωσης Κέντρου

Η κρίση του Ιουλίου του 1965 οφειλόταν σε κάποιο βαθμό και στον χαρακτήρα του κόμματος της Ένωσης Κέντρου. Αρχικά φαίνεται ότι δεν είχε δημιουργηθεί για να αντιμετωπίσει τόσο μεγάλες προκλήσεις, όσο οι πιέσεις από το εσωτερικό και εξωτερικό σύστημα. Αντίθετα, το παλάτι και ο αμερικανικός παράγοντας έβλεπαν την Ένωση Κέντρου ως κόμμα στο οποίο μπορούσε να διοχετευθεί η λαϊκή δυσαρέσκεια προς την ΕΡΕ αντί της “επικίνδυνης” ΕΔΑ και ίσως αργότερα να αποτελούσε έναν πόλο εξουσίας, που δεν θα διατάρασσε την καθεστηκυία τάξη⁷².

Το πολιτικό προσωπικό της Ένωσης Κέντρου δεν ήταν ιδεολογικά ομοιόμορφο. Αποτελούνταν από το φιλελεύθερο τμήμα που ήταν αστικό και το αριστερό που είχε εαμική προέλευση. Οι διαφορές δεν άργησαν να φανούν⁷³. Η Ένωση Κέντρου αποτέλεσε ένα συγκερασμό πολιτικών δυνάμεων χωρίς ισχυρή συνοχή, καθώς αποτελούνταν από παλιούς βενιζελικούς, βασιλόφρονες αλλά και εαμογενείς πολιτικούς. Το κοινό τους χαρακτηριστικό ήταν η αντίθεσή τους προς τις τακτικές της ΕΡΕ και του Καραμανλή προσωπικά.

⁷¹ο.π., σελ.32-35.

⁷²Σωτήρης Ριζάς, *Η Ένωση Κέντρου και η κρίση του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιώτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.60.

⁷³ο.π., σελ. 61-62.

Ωστόσο, η ΕΚ βρέθηκε να διαχειρίζεται το ώριμο κατά τη δεκαετία του '60 αίτημα για υπέρβαση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος και της έντονης ακόμη υπεροχής των νικητών έναντι των ηττημένων. Σε μεγάλο βαθμό η εκτίναξη της ΕΚ στις εκλογές του 1963 και κυρίως του Φεβρουαρίου του 1964 ερμηνεύεται με την αλλαγή της νοοτροπίας της κοινωνίας που πλέον έχει αποτινάξει τον φόβο της προηγούμενης μετεμφυλιακής δεκαετίας. Είναι έτοιμη να ξεπεράσει τις διαχωριστικές γραμμές που είχε χαράξει το αποτέλεσμα του Εμφυλίου, καθώς είχαν αναδειχτεί νέα κοινωνικά στρώματα που αναζητούσαν πολιτική έκφραση. Η παθητικοποίηση ανήκε στο παρελθόν και το αίτημα για εκσυγχρονισμό ήταν διάχυτο⁷⁴.

Αντί όμως η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου να προβεί σε μεταρρυθμίσεις που ήταν το ζητούμενο για τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα όπως είχαν διαμορφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του '60, ο Γεώργιος Παπανδρέου «επένδυσε» το πολιτικό του κεφάλαιο στην διαχείριση του Κυπριακού ελπίζοντας σε πολιτικά οφέλη με άμεσο τρόπο. Η αποτυχία της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα και η αδυναμία να πετύχει τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος έφερε στην επιφάνεια τις εσωκομματικές διαφοροποιήσεις⁷⁵.

Εκ του αποτελέσματος η διαχείριση δεν ήταν επιτυχημένη, διότι κάτι τέτοιο θεωρούνταν απειλή για την καθεστηκυία τάξη, την οποία εκπροσωπούσε κυρίως το παλάτι. Γι' αυτό ενώ αρχικά ο βασιλιάς Παύλος συνέβαλε στην αναρρίχηση της ΕΚ και του Γεωργίου Παπανδρέου στην πρωθυπουργία, ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Β' έφτασε στο σημείο να τον καθαίρει ουσιαστικά⁷⁶.

Στον εκτροχιασμό των σχέσεων κυβέρνησης και παλατιού συνέβαλε και η εκδημία του Σοφοκλή Βενιζέλου, που αποτελούσε το πρόσωπο της Ένωσης Κέντρου που διατηρούσε καλές σχέσεις με την βασιλική οικογένεια. Πλέον ο πολιτικός που φαινόταν ότι θα έπαιρνε τη θέση του ως προς την επιρροή στο κόμμα ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου, του οποίου ο λόγος και οι ενέργειες τον τοποθετούσαν στην αριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου⁷⁷. Οι διαφορές εντός της Ένωσης Κέντρου εκδηλώθηκαν δραματικά με την καταψήφιση του προτεινόμενου προέδρου της Βουλής, Αθανασιάδη – Νόβα, μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 από τριάντα βουλευτές κεντροαριστερής προέλευσης. Κάποιοι από αυτούς διαγράφηκαν αλλά επανεντάχθηκαν στο κόμμα το 1965. Αργότερα βουλευτές φιλελεύθεροι και συντηρητικοί για τους δικούς τους λόγους ο καθένας διαφώνησαν σε σημαντικά θέματα πολιτικής που ασκούσε η Ένωση Κέντρου.

Σημαντικός λόγος λοιπόν ήταν οι διαφαινόμενες ηγετικές βλέψεις του γιου του Γεωργίου Παπανδρέου, Ανδρέα, ο οποίος είχε λόγο και ιδέες κοντά στην Αριστερά⁷⁸. Η εφημερίδα

⁷⁴ Ευθύμης Παπαβλασόπουλος & Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα στο "Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα"* επιμ. Αντ. Μωυσίδης, Σπ. Σακελλαρόπουλος, Τόπος 2010, σελ. 332-333.

⁷⁵ Σωτηρόπουλος – Χατζηβασιλείου, *Στρεβλή πορεία...*, σελ. 61.

⁷⁶ Ευθύμης Παπαβλασόπουλος & Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ο.π.*, σελ. 328.

⁷⁷ Μπότσιου, *ο.π.*, σελ. 142-143.

⁷⁸ Ριζάς, *ο.π.*, σελ. 63-64.

Βραδυνή στο φύλλο της 8ης Ιουλίου 1965 επισημαίνει ότι ένα από τα στοιχεία που συνθέτουν ένα ακανθώδες πεδίο για τη συνάντηση πρωθυπουργού και βασιλιά για το θέμα της ηγεσίας του υπουργείου Εθνικής Αμύνης είναι αυτό “της σοβούσης σοβαρωτάτης κρίσεως εις τους κόλπους του Κέντρου ως και της διαπιστούμενης αντιθέσεως της εθνικόφρονος μερίδος του Κέντρου προς την πολιτικήν του κ. Παπανδρέου”. Αναδεικνύει η εφημερίδα την ύπαρξη αριστερής και “εθνικόφρονος” τάσης μεταξύ των βουλευτών της ΕΚ που βρέθηκαν συγκρουόμενες, όταν ανέκυψε η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και η εμπλοκή του ονόματος του Ανδρέα Παπανδρέου στη συνωμοτική στρατιωτική οργάνωση⁷⁹.

Όμως και συγκροτήματα Τύπου, όπως η *Ελευθερία* του Κόκκα αλλά και το *Βήμα* και τα *Νέα* του συγκροτήματος Λαμπράκη, ενώ αρχικά στήριζαν την Ένωση Κέντρου, στη συνέχεια απέσυραν τη στήριξή τους κάνοντας συντηρητική στροφή.

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ

Η εμπλοκή του ονόματος του Ανδρέα Παπανδρέου στην Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ έκανε τις ήδη τεταμένες σχέσεις πρωθυπουργού και βασιλιά εκρηκτικές και ουσιαστικά οδήγησε στα γεγονότα του Ιουλίου του 1965. Η ένταση οφειλόταν στην αποκάλυψη τον Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς από τον Γεώργιο Παπανδρέου του σχεδίου «Περικλής», δηλαδή της εμπλοκής του στρατού στις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961. Στις 12 Μαΐου ο στρατηγός Γρίβας απέστειλε επιστολή στον υπουργό Άμυνας Γαρουφαλιά με κοινοποίηση στον βασιλιά με την οποία τον ενημέρωνε για την ύπαρξη συνωμοτικής ομάδας εντός του στρατεύματος και συγκεκριμένα στην Κύπρο. Βέβαια τέτοιες ομάδες δεν ήταν σπάνιες αλλά προέρχονταν από την δεξιά παράταξη. Η συγκεκριμένη καταγγελία αφορούσε αξιωματικούς που ήταν υποστηρικτές της Ένωσης Κέντρου και οι οποίοι καθοδηγούνταν από τον Ανδρέα Παπανδρέου⁸⁰.

Στην πραγματικότητα ο ΑΣΠΙΔΑ αρχικά είχε συσταθεί με πρωτοβουλία του Γρίβα προκειμένου να έχει στο στράτευμα μια ομάδα προσκείμενη στον σχεδιαζόμενο από αυτόν δικό του κεντρώο κομματικό σχηματισμό. Ο Καραμανλής κατάφερε με μεταθέσεις των αξιωματικών να αποσαρθρώσει την ομάδα αυτή, όταν όμως ο Γρίβας επανήλθε δυναμικά ως αρμόδιος για την ανασύνταξη των στρατιωτικών δυνάμεων της Κύπρου, επανενεργοποίησε τον μηχανισμό. Όταν ο Ανδρέας Παπανδρέου παραιτήθηκε από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου με αφορμή το Κυπριακό, έσπευσαν τα μέλη της οργάνωσης να του παραδώσουν την ηγεσία της. Ωστόσο ο Ανδρέας

⁷⁹εφημ. *Βραδυνή*, 8 Ιουλίου 1965.

⁸⁰Σπύρος Δραϊνός, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ. 78-79.

δεν την αποδέχθηκε, παρόλο που όμως χαρακτήριζε δημοκρατικούς τους αξιωματικούς, που παλιότερα συμμετείχαν στην οργάνωση Χ, της οποίας προϊστάτο ο Γρίβας. Επειδή λοιπόν ο Γρίβας ένιωσε προσωπική πικρία για την απομάκρυνσή του από τους αξιωματικούς της ομάδας που ο ίδιος είχε ιδρύσει, κατήγγειλε την οργάνωση ως συνωμοσία εντός του στρατεύματος και τον Ανδρέα ως αρχηγό της. Η αποκάλυψη της οργάνωσης προκάλεσε άμεσα αντανakλαστικά του στέμματος, που φοβόταν ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, όπως είχε συμβεί στην Αίγυπτο από το κίνημα του Νάσερ και την εγκατάσταση ενός αντιδυτικού καθεστώτος⁸¹.

Ωστόσο η έκθεση του Γρίβα περιείχε υπαινιγμούς και ανύπαρκτα στοιχεία. Αρκούσε όμως για να παραχθούν συνταρακτικά πολιτικά αποτελέσματα. Ο Παπανδρέου κατανοούσε ότι ο βασιλιάς θα αξιοποιούσε την έκθεση Γρίβα ως αντιπερισπασμό στο σχέδιο «Περικλής», γι' αυτό και ανέθεσε στον γνωστό συντηρητικό δικαστικό Σίμο τη διερεύνηση της υπόθεσης⁸².

Η υπόθεση ωστόσο άρχισε να παίρνει δημοσιότητα και από τη στιγμή που το υπουργείο επιβεβαίωσε τη διεξαγωγή έρευνας προκλήθηκε μεγάλη αναταραχή. Σε μερίδα του Τύπου παρουσιαζόταν η οργάνωση ΑΣΠΙΔΑ ως έτοιμη να ανατρέψει το υπάρχον καθεστώς υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου⁸³. Σε άρθρο της *Απογευματινής* στις 12 Ιουλίου 1965 ο αρθρογράφος Κωνσταντόπουλος κατηγορεί ανοιχτά την κυβέρνηση ότι παρά την αποκάλυψη της συνωμοσίας, δηλαδή της οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ, προσπάθησε να *“τη συγκαλύψει, να αφήσει ανενόχλητους τους συνωμότες εις στο στράτευμα και τους υπουργούς στα υπουργεία τους”*. Η αναφορά στους υπουργούς στοχεύει απευθείας στον αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού και γιο του πρωθυπουργού, Ανδρέα Παπανδρέου. Ως λογική συνέχεια στη σκέψη του διατυπώνει μια σειρά ρητορικών ερωτημάτων σε σχέση με το καθήκον του βασιλιά ως εγγυητή του πολιτεύματος που συνοψίζονται στο ακόλουθο *“Ποίος θα υποστηρίξει, απλούς πολίτες ή Καθηγητές Πανεπιστημίου, ότι ο Βασιλεύς οφείλει να παραμείνη αδιάφορος, όταν γίνεται απόπειρα ανατροπής του πολιτεύματος;”*⁸⁴. Είναι ξεκάθαρο ότι ο συντάκτης κινδυνολογεί, εφόσον η έρευνα την οποία ο Παπανδρέου είχε αναθέσει στον φιλοβασιλικό στρατηγό Σίμο δεν είχε καταλήξει στα παραπάνω συμπεράσματα ως προς τους σκοπούς της οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ.

Ο Κωνσταντόπουλος φτάνει στο σημείο να υποστηρίζει ότι *“Κανονικώς, μετά την ανακάλυψιν της συνωμοσίας και την ένοχον προσπάθειαν του Πρωθυπουργού να την συγκαλύψει, ο Βασιλεύς θα έπρεπε να παύση την κυβέρνησιν και να την παραμερίση μέχρι πέρας των ανακρίσεων”*. Θεωρεί δηλαδή ότι ο βασιλιάς φέρθηκε με επιείκεια και έδειξε εξαιρετική ανοχή προς την κυβέρνηση αρνούμενος να επικυρώσει την ανάληψη του υπουργείου από τον πρωθυπουργό. Αυτό δηλαδή που

⁸¹ Σωτηρόπουλος – Χατζηβασιλείου, ο.π., σελ. 73-76.

⁸² Σπύρος Δραϊνός, ο.π., σελ. 82.

⁸³ ο.π., σελ. 83.

⁸⁴ *ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ*, 12 Ιουλίου 1965

συνιστά συνταγματική παραβίαση, ο αρθρογράφος το αντιμετωπίζει ως την ελάχιστη πρόνοια εκ μέρους του βασιλιά για την προστασία του πολιτεύματος. Η οποία θα επιτευχθεί “με την διατήρησιν των Ενόπλων Δυνάμεων μακράν της πολιτικής⁸⁵”.

Κατά την φιλοβασιλική οπτική του θέματος η απομάκρυνση του Γαρουφαλιά από το υπουργείο Εθνικής Άμυνας και η ανάληψη του από τον Παπανδρέου σηματοδοτεί την κομματικοποίηση του στρατεύματος με ό τι αυτό συνεπάγεται για το αξιόμαχο. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η *Απογευματινή* συμφωνεί πλήρως με τις ενέργειες του βασιλιά τις οποίες μάλιστα θεωρεί επιβεβλημένες. Υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς δεν είναι δυνατό να επιτρέψει να υπάρχουν έστω σκιές συγκάλυψης γύρω από το θέμα της συνωμοτικής δράσης του ΑΣΠΙΔΑ και γι' αυτό απολύτως ορθώς ζητά να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης κάποιος άλλος εκτός του πρωθυπουργού λόγω της εμπλοκής του ονόματος του γιου του σε αυτή την υπόθεση. Ο βασιλιάς, κατά την εφημερίδα, τιμά τον όρκο του, καθώς προσπαθεί να εξασφαλίσει ότι οι ένοπλες δυνάμεις και κατ' επέκταση η χώρα δεν θα αλωθούν από ύποπτες και άγνωστης προέλευσης επιβουλές⁸⁶. Ωστόσο ο ίδιος ο Παπανδρέου απαντώντας στην τρίτη επιστολή του βασιλιά κατηγορεί τον Γαρουφαλιά ότι ασπάστηκε την θεωρία των δεξιών εφημερίδων ότι “σκοπός μου ήτο ο επηρεασμός των διεξαγόμενων ανακρίσεων και η συγκάλυψις των ενόχων” έφτασε μάλιστα στο σημείο να τον χαρακτηρίζει “εθνικόν κίνδυνον”. Ο Παπανδρέου αποκαλεί “τον υπαινιγμόν άθλιον και ασύστατον”, διότι αν ήθελε πραγματικά να συγκαλύψει την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, θα το πετύχαινε αν αναλάμβανε το υπουργείο “φίλος υπουργός της εμπιστοσύνης του”, όπως πρότεινε ο βασιλιάς⁸⁷. Από την άλλη σε άλλες εφημερίδες η προσοχή εστιαζόταν όχι στις υποτιθέμενες ανατρεπτικές επιδιώξεις του ΑΣΠΙΔΑ αλλά σε δικτατορία που θα εκμεταλλευόταν την αναταραχή. Η χώρα βρέθηκε να απειλείται από δύο αντίθετους κινδύνους, από τους οποίους ο ένας επρόκειτο να επαληθευτεί και αυτός δεν ήταν ο ΑΣΠΙΔΑ⁸⁸.

Η διόγκωση και η δημοσιότητα της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ στόχευε στους ψηφοφόρους της ΕΡΕ, τους δεξιούς αξιωματικούς που έβλεπαν να κινδυνεύουν να παραγκωνιστούν από συναδέλφους τους που στήριζαν την Ένωση Κέντρου και φυσικά στον βασιλιά που είχε πάντα το μέλημα να έχει τον στρατό υπό τον έλεγχό του. Την 1η Ιουνίου ο Σίμος παρέδωσε στον πρωθυπουργό το πόρισμα της έρευνάς του σύμφωνα με το οποίο στην οργάνωση συμμετείχαν λίγοι κατώτεροι αξιωματικοί οι οποίοι στόχο είχαν να αλληλοβοηθούνται κατά την σταδιοδρομία. Δεν αποδείχθηκε να είχαν πολιτικές επιδιώξεις αλλά ούτε ότι εμπλεκόταν με τον οποιονδήποτε τρόπο ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ενώ λοιπόν η υπόθεση θα μπορούσε να λήξει, ο βασιλιάς έκρινε ατελή την έρευνα και ζήτησε εκ νέου διερεύνηση. Το κίνητρό του φαίνεται ότι ήταν η ανατροπή του Γεωργίου

⁸⁵ *ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ*, 12 Ιουλίου 1965.

⁸⁶ ο.π..

⁸⁷ *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 25 Ιουλίου 1965.

⁸⁸ Δραϊνός, ο.π., σελ. 84.

Παπανδρέου, σχέδιο που εξυφαινόταν όχι μόνο από τον ίδιο αλλά και από την αμερικανική πρεσβεία. Η αντίδραση του βασιλιά υπήρξε οξύτατη προς τον πρωθυπουργό, καθώς τον κατηγορήσε για ανοχή σε δράση που εποφθαλμιούσε το πολίτευμα⁸⁹. Στην πρώτη επιστολή που απέστειλε προς τον πρωθυπουργό εκφράζει την έντονη ανησυχία του για την “επαναστατικήν, συνωμοτικήν οργάνωσιν εις τας Ενόπλους Δυνάμεις” και ψέγει τον πρωθυπουργό, διότι “η ανταπόκρισις εις το αυτονόητον αίτημά μου της απολύτου διαλευκάνσεως δεν υπήρξεν ικανοποιητική”. Συγκεκριμένα εγκαλείται ο πρωθυπουργός ότι εισηγήθηκε να “τερματισθή η διευρεύνσεις της υποθέσεως μετά την υποβολήν του πορίσματος της διοικητικής εξετάσεως”, ενώ ο βασιλιάς θεωρούσε ότι σε αυτό “ομολογούνται αποτυχίαι ως προς την ανακάλυψιν βασικών συντελεστών”. Ταυτόχρονα τον κατηγορεί ευθέως ότι από δική του παρότρυνση “ενεπνεύσθησαν αι προειδοποιήσεις και αι απειλαί εναντίον μου αι ομοιάζουσαι προς εκβιασμόν”. Γι’ αυτό ζητά από τον πρωθυπουργό να καταδικάσει “δημοσία την εναντίον μου συκοφαντικήν εκστρατεία⁹⁰”.

Στην απάντησή του ο Παπανδρέου εκφράζει την “κατάπληξιν και την βαθύτατην οδύνην” του για το περιεχόμενο της βασιλικής επιστολής και την θεωρεί “έργον ολεθρίων συμβούλων”. Με τον τρόπο αυτόν φαίνεται να μην στρέφεται εναντίον του βασιλιά αλλά των διορισμένων υπ’ αυτού υπαλλήλων του. Αποκρούει την κατηγορία περί ελλιπούς συνεργασίας αναφέροντας ότι “υφίστατο συνεχής συνεργασία της Υμετέρας Μεγαλειότητος μετά των Υπουργών Εξωτερικών και Εθνικής Αμύνης, ώστε να λαμβάνετε πλήρη γνώσιν των σχετικών ζητημάτων”. Επομένως, σε καμία περίπτωση ο βασιλιάς δεν ήταν ανενημέρωτος για τις εξελίξεις στα σημαντικότερα ζητήματα διακυβέρνησης. Ως προς την ουσία των παρατηρήσεων του βασιλιά ο πρωθυπουργός δεν αποδέχεται την εικόνα “ανωμαλίας” και την απέδωσε στον “Τύπο της Δεξιάς”. Αντίθετα υποστηρίζει ότι “υπάρχει πλήρης ηρεμία και λειτουργεί το κράτος Δικαίου⁹¹”.

Κατόπιν παρουσιάζει το πόρισμα του στρατηγού Σίμου για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, για να καταδείξει ότι η ανησυχία του βασιλιά είναι τουλάχιστον υπερβολική, καθώς “μόνο εις των αξιωματικών της ΚΥΠ θεωρείται ένοχος και εις δύο υφισταμένους καταλογίζει μόνον ευθύνην αμελείας”. Έτσι προτάθηκε το κλείσιμο της υπόθεσης, που “δεν ήταν γνώμη ιδική μου. Ήτο πόρισμα του Στρατηγού Σίμου, το οποίον απλώς απεδέχθην”. Ο πρωθυπουργός στη συνέχεια επισημαίνει απευθυνόμενος στον βασιλιά ότι “Κατείχεσθε ανέκαθεν από την θέλησιν να έχετε αποφασιστικήν γνώμην επ’ αυτού” και γι’ αυτό διαφωνεί για τις αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος και του συγκεκριμένου υπουργείου “η οποία όμως μεταβολή κατά το πολίτευμα, αποτελεί δικαίωμα της νομίμου Κυβερνήσεως”. Έτσι επισημαίνει τον κίνδυνο αλλοιώσεως του πολιτεύματος, καθώς “ο Βασιλεύς βασιλεύει και ο Λαός κυβερνά, ο Βασιλεύς συμβουλεύει αλλά η Κυβέρνησις αποφασίζει”. Η

⁸⁹ Ο.π., σελ.87-91.

⁹⁰ ΤΟ ΒΗΜΑ, 25 Ιουλίου 1965.

⁹¹ Ο.π.

άρνηση όμως του βασιλιά να επικυρώσει τις αλλαγές “δεν είναι σύμφωνη προς το Πολίτευμα”, γι’ αυτό τον παρακαλεί “μην επιμείνητε εις αυτές τας αντιλήψεις”⁹².

Η αυτονόητη παραίτηση του Παπανδρέου και ο διορισμός της κυβέρνησης «Αποστατών» υπό τον Αθανασιάδη – Νόβα δεν εισέφερε επιβαρυντικά στοιχεία για τον Ανδρέα Παπανδρέου, παρόλο που αυτά αν βρίσκονταν και δημοσιοποιούνταν θα υπήρχε περίπτωση να υπάρξει κάποια μεταστροφή της κοινής γνώμης κατά της Ένωσης Κέντρου. Παρ’ όλ’ αυτά οι κυβερνήσεις που ακολούθησαν συνέχισαν τις έρευνες, ακόμη και η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου που υπερψήφισε και ο Γεώργιος Παπανδρέου, προκειμένου να εξασφαλίσει τη συμφωνία του βασιλιά για εκλογές. Αυτή η κυβέρνηση ζήτησε την άρση της ασυλίας του Ανδρέα Παπανδρέου. Η ΕΡΕ αρνούνταν να επεκταθεί η βουλευτική του ασυλία ως τις εκλογές με αποτέλεσμα να προκληθεί πολιτικό αδιέξοδο και να πέσει η κυβέρνηση⁹³.

Οι εξελίξεις στο Κυπριακό.

Η διακυβέρνηση της ΕΚ ασφαλώς συνδέθηκε με την κρίσιμη καμπή στο Κυπριακό και το αδιέξοδο στο οποίο βρέθηκε, σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη στάση της ΕΚ απέναντι στον αμερικανικό παράγοντα ως προς το θέμα αυτό. Ήδη από το 1963 είχαν ξεσπάσει ταραχές στην Κύπρο λόγω του “σχεδίου των δεκατριών σημείων” του Μακαρίου, που αποτελούσε ουσιαστικά μερική τροποποίηση της συμφωνίας Ζυρίχης – Λονδίνου του 1959⁹⁴.

Ο πρόεδρος της Ένωσης Κέντρου ενώ αρχικά είχε αποδεχτεί τη συνθήκη Ζυρίχης - Λονδίνου, στο πλαίσιο του Ανένδοτου λίγα χρόνια αργότερα και όταν ξέσπασαν οι ταραχές στην Κύπρο, την χαρακτήρισε «εθνικό έγκλημα». Βέβαια ενώ στο εθνικό ακροατήριο ήταν διαπρύσιος υποστηρικτής της Ένωσης, διεθνώς την παρουσίαζε όχι ως ελληνικό αίτημα αλλά ως δικαίωμα των Κυπρίων. Πάντως ο Μακάριος ουσιαστικά ήταν υπέρμαχος της ανεξαρτησίας της Κύπρου έχοντας όμως απαλλαγεί από την συγκυβέρνηση με τους εκπροσώπους της τουρκοκυπριακής κοινότητας⁹⁵.

Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου στοχεύοντας στην Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα απέστειλε μυστικά στρατιωτικές δυνάμεις στο νησί και επανενεργοποίησε τον στρατηγό Γρίβα ως συντονιστή. Παράλληλα ξεκίνησε μεγάλη διπλωματική δραστηριότητα από τους Αμερικανούς, οι οποίοι πίεσαν τον Παπανδρέου κατά την παρουσία του στην Ουάσιγκτον να συναντηθεί απευθείας

⁹²ο.π.

⁹³Δραϊνός, ο.π., σελ. 93-94.

⁹⁴Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 36.

⁹⁵Ιωάννης Στεφανίδης, Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του ’60 στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η σύντομη δεκαετία του ’60... , σελ. 286-289.

με τον Τούρκο πρωθυπουργό Ινονού τον Ιούνιο του 1964. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε, γεγονός που προκάλεσε μια πρώτη ρήξη στις σχέσεις Αμερικανών με την κυβέρνηση της ΕΚ⁹⁶.

Αυτήν ακριβώς την περίοδο η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* σχολιάζει τη στάση της σχετικά νέας κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου ως προς την εξωτερική πολιτική: “Ο Παπανδρέου εξεπλήρωσε πλήρως την επαγγελίαν του προς τον ελληνικόν λαόν ότι θα εφαρμόση ελληνικήν εξωτερικήν πολιτικήν....Συνθέτει τον ιδεαλισμόν με τον ρεαλισμόν. Υπέστη αφορήτους πιέσεις διά να αποστή από αυτήν την γραμμήν – και τας απέκρουσε, με ευψυχίαν, σθένος, που ήσαν άγνωσται αρεταί εις τους προκατόχους του. Διά πρώτην φοράν από πολλών ετών, ευρέθη Έλλην Πρωθυπουργός, ο οποίος αντέταξεν άρνησιν υπερήφανον εις τας αξιώσεις των ξένων. Άξιον τονισμού και εξάρσεως, η κατηγορηματική διαβεβαίωσις του Πρωθυπουργού ότι “ο αγών θα είναι και πάλι ανένδοτος”. Ανένδοτοι πρέπει να είναι οι αγώνες, όταν εμπνέονται από αφοσίωσιν εις τα μεγάλα ιδανικά της ελευθερίας, του δικαίου και της ειρήνης”.

Στο απόσπασμα του άρθρου αξιολογείται με απόλυτα θετικό τρόπο η άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου να συνομιλήσει στην Ουάσιγκτον με τον Τούρκο ομόλογό του καθ' υπόδειξη του Αμερικανού προέδρου Τζόνσον. Ταυτόχρονα στηλιτεύεται η απόλυτη συμμόρφωση των πρωθυπουργών των προηγούμενων – συντηρητικών – κυβερνήσεων προς τις προτροπές των ισχυρών δυτικών συμμάχων. Τα χαρακτηριστικά του Παπανδρέου που εξαίρονται από την *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* είναι η προσήλωση στα εθνικά συμφέροντα και στις υψηλές και διαχρονικές αξίες. Βέβαια η στάση αυτή όπως την περιγράφει η εφημερίδα είναι εύκολο να εικάσουμε ότι δεν θα ήταν αρεστή στους Αμερικανούς, οι οποίοι ανησυχούσαν ήδη από τις επαφές του Μακάριου με τους Σοβιετικούς καθώς και από τον αυξανόμενο αντιαμερικανισμό που απλωνόταν στην Ελλάδα. Η στάση του αμερικανικού παράγοντα ασφαλώς συνετέλεσε στη σύγκρουση που θα σημειωθεί τον Ιούλιο του 1965 μεταξύ παλατιού και κυβέρνησης⁹⁷.

Ωστόσο, ο Παπανδρέου αποδέχτηκε να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις που έγιναν στην Ελβετία υπό την καθοδήγηση του πρώην Υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ Άτσεσον. Αυτός παρουσίασε το σχέδιό του, σύμφωνα με το οποίο η Κύπρος θα ενωνόταν με την Ελλάδα, ωστόσο θα μετατρέπόταν ένα σημαντικό τμήμα του νησιού σε τουρκική βάση, ουσιαστικά δηλαδή οι Αμερικανοί επιθυμούσαν τη διπλή ένωση, ένα τμήμα να ενωθεί με την Ελλάδα και ένα με την Τουρκία, πράγμα που στην πραγματικότητα σημαίνει διχοτόμηση. Το σχέδιο αυτό απέρριψε ο Μακάριος αλλά και ο Παπανδρέου προκαλώντας ανησυχία και δυσαρέσκεια στον αμερικανικό παράγοντα⁹⁸. Οι Αμερικανοί πρότειναν μια βελτιωμένη εκδοχή του σχεδίου Άτσεσον, δηλαδή η περιοχή που θα παραχωρούνταν στην Τουρκία να μην ήταν τουρκικό έδαφος για πάντα αλλά η Τουρκία να την

⁹⁶Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 37

⁹⁷*ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*, 25 Ιουνίου 1964.

⁹⁸Νικολακόπουλος, σελ.37.

ενοικίαζε. Η αποδοχή της πρότασης με προϋποθέσεις προκάλεσε τον εκνευρισμό του Αμερικανού υπουργού Εξωτερικών. Τελικώς η πρόταση απορρίφθηκε από όλους τους εμπλεκόμενους⁹⁹.

“Αντιαμερικανισμός” κατά τη διετία 1964 -1965

Οι εξελίξεις στο Κυπριακό παραμονές της αναρρίχησης της ΕΚ στην εξουσία, ώθησαν τον Παπανδρέου να υιοθετήσει λόγο αλλά και πολιτική επηρεασμένη από το επικρατούν “εθνικιστικό” και αντιαμερικανικό κλίμα¹⁰⁰. Το κλίμα αντιαμερικανισμού που είχε επικρατήσει λόγω των γεγονότων στην Κύπρο και η αίσθηση των Αμερικανών ότι η κυβέρνηση της ΕΚ αν δεν πυροδοτούσε σίγουρα πάντως συντηρούσε αυτό το κλίμα, οδήγησε σε ψύχρανση μεταξύ αυτών και ειδικά όπως θα δούμε στη συνέχεια του Ανδρέα Παπανδρέου¹⁰¹.

Οι ΗΠΑ και η Βρετανία πρότειναν την επέμβαση νατοϊκών δυνάμεων για την αποκατάσταση της ειρήνης στην Κύπρο. Ο Μακάριος απέρριψε αυτή την πρόταση έχοντας προηγουμένως λάβει την δέσμευση των Σοβιετικών ότι δεν θα επέτρεπαν σε καμία περίπτωση να απωλέσει η Κύπρος την ανεξαρτησία της. Φοιτητικές οργανώσεις Κυπρίων στην Ελλάδα δραστηριοποιήθηκαν με αντιδυτικά συλλαλητήρια δημιουργώντας αντιαμερικανική ατμόσφαιρα στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση Παπανδρέου αφουγκραζόταν αυτό το κλίμα και με πρωτοβουλία μάλιστα του Ανδρέα Παπανδρέου ως Υπουργού αρμόδιου για θέματα Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης επιβλήθηκε λογοκρισία στη μετάδοση ειδήσεων από το BBC μέσω της ελληνικής ραδιοφωνίας, διότι θεωρήθηκε ότι διοχέτευαν μηνύματα προσβλητικά για τον ελληνισμό.

Την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα στις αρχές Μαρτίου 1964 διοργανώνονταν πολλές δράσεις σε όλη την Ελλάδα που αποκάλυπταν την αγανάκτηση μεγάλης μερίδας του λαού εναντίον της αμερικανικής πολιτικής και κατά του προέδρου Τζόνσον προσωπικά. Αντίθετα πορεία ομάδας διαδηλωτών προς την πρεσβεία της ΕΣΣΔ είχε σκοπό να εκφράσει την ευγνωμοσύνη για την στάση της στο Κυπριακό. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις οργανωμένες αυτές διαδηλώσεις η αστυνομία με εντολή προφανώς του κράτους δεν παρεμπόδιζε τους διαδηλωτές να προσεγγίσουν συγκεκριμένους στόχους, όπως πχ την αμερικανική πρεσβεία.

Ο Αμερικανός πρέσβης εξέφρασε στον ίδιο τον Παπανδρέου την ενόχλησή του για την ανεκτικότητα που επέδειξε η κυβέρνησή του στις κινητοποιήσεις αυτές αλλά και η συντηρητική αντιπολίτευση τον επέκρινε ότι υποδαύλιζε τα αντιδυτικά αισθήματα θέτοντας υπό κάποια

⁹⁹ Αλέξης Παπαχελάς, Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, σελ. 130-131.

¹⁰⁰ Ιωάννης Στεφανίδης, *“Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σελ.368.

¹⁰¹ Αλέξης Παπαχελάς, ο.π., σελ.112.

αμφισβήτηση τις συμμαχίες της Ελλάδας. Μάλιστα θεωρούσε ότι ο πατριωτισμός των Ελλήνων γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από κομμουνιστές προκειμένου να προσεταιριστούν τον λαό, οποίος είχε εκφραστεί κατά την τριετία 1946 – 1949.

Οι διαπραγματεύσεις υπό τον συντονισμό του πρώην Υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ Άτσεσον και τα σχέδια που πρότεινε για την επίλυση του Κυπριακού απορρίφθηκαν τόσο από τον Μακάριο όσο και από τον Παπανδρέου, επειδή ουσιαστικά καταργούσαν την Κυπριακή Δημοκρατία και διχοτομούσαν το νησί. Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, όπως τα ΝΕΑ, με πηχυαίους τίτλους κατακεραύνωναν την αμερικανική παρέμβαση, δείχνοντας παράλληλα συμπάθεια προς την ΕΣΣΔ. Αντίστοιχα, κλιμακώνονται τα αντιαμερικανικά αισθήματα σε μεγάλη μερίδα του λαού, που τα εκφράζει ανοιχτά.

Από τις αρχές του 1965 που το Κυπριακό έπαψε να απασχολεί στον ίδιο βαθμό την κοινή γνώμη αλλά και εξαιτίας της ομοσπονδιακής λύσης που πρότεινε η ΕΣΣΔ για το νησί, άρχισαν να αμβλύνονται τα αντιαμερικανικά αισθήματα του λαού. Παράλληλα η κυβέρνηση της ΕΚ πλέον δεν έδειχνε ανεκτική στάση στους διαδηλωτές που στηλίτευαν τη στάση των Αμερικανών. Φαίνεται πιθανώς πως ο Παπανδρέου αντιλήφθηκε ότι ο ακραίος αντιαμερικανισμός δεν οδηγούσε ούτε σε ευκτέα λύση του Κυπριακού αλλά ούτε και σε ευοίωνη πορεία την κυβέρνησή του. Την ίδια περίοδο έρευνες της κοινής γνώμης φανέρωναν την αλλαγή των λαϊκών αισθημάτων προς τις ΗΠΑ¹⁰².

Το καλοκαίρι του 1965 και συγκεκριμένα τον Ιούλιο με την κρίση στις σχέσεις παλατιού και κυβέρνησης τα αντιαμερικανικά αισθήματα επανήλθαν. Είναι βέβαιο ότι το αμερικανικό υπουργείο εξωτερικών ικανοποιήθηκε από την αποπομπή του Παπανδρέου από την πρωθυπουργία και έδειξε προθυμία να στηρίξει τον νεαρό τότε βασιλιά. Επίσης, υποστήριξε τόσο ηθικά όσο και υλικά τους αποστάτες βουλευτές, ώστε να σχηματιστεί μια έστω βραχύβια κυβέρνηση από την παρούσα Βουλή.

Ωστόσο δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αποδείξεις ότι οι ΗΠΑ ενορχήστρωσαν την εκδίωξη του Παπανδρέου από την εξουσία και την αντικατάστασή του από κυβέρνηση στηριζόμενη από αποστάτες βουλευτές της Ε.Κ. Από την άλλη ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωνε απολύτως βέβαιος ότι πίσω από τις σπασμωδικές ενέργειες του βασιλιά Κωνσταντίνου βρίσκονταν οι αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες και συγκεκριμένα η CIA. Εξάλλου κατά τη γνώμη του η Ελλάδα κυβερνούνταν από την καθεστηκυία τάξη (παλάτι, ντόπια ολιγαρχία, “βαθύ κράτος Δεξιάς” και παρακρατικές στρατιωτικές οργανώσεις) και τις ΗΠΑ¹⁰³.

Ο “κομμουνιστικός κίνδυνος”.

¹⁰²Ιωάννης Στεφανίδης, ο.π., σελ.370-387.

¹⁰³ο.π., σελ.390-393.

Η αμερικανική πρεσβεία απηχώντας τις διαθέσεις του προέδρου Κένεντι ένωσε έκπληξη για την ήττα Καραμανλή στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963, ωστόσο δεν ανησύχησε για τη διάδοχη κατάσταση. Θεωρούσε πολύ σημαντικό ότι ο Παπανδρέου είχε αποκλείσει συνεργασία με την ΕΔΑ και τασσόταν κατά του κομμουνισμού. Όμως η εκτεταμένη νίκη τον Φεβρουάριο του 1964 δυσαρέστησε τους Αμερικανούς καθώς δεν έβλεπαν ευχαρίστως μια ισχυρή κεντρώα κυβέρνηση που δε φαινόταν διατεθειμένη να εκτελεί τις επιθυμίες των ΗΠΑ. Στην πραγματικότητα ο Παπανδρέου δεν αμφισβήτησε την ένταξη της Ελλάδας στον δυτικό συνασπισμό. Ωστόσο, επιδίωκε φιλικές σχέσεις και με την Ανατολή, δηλαδή τους Σοβιετικούς. Η διαφορά με τις προηγούμενες κυβερνήσεις στο θέμα αυτό ήταν κυρίως ύφους παρά ουσίας¹⁰⁴.

Παρ' όλ' αυτά μεσούντος του Ψυχρού πολέμου και με νωπές ακόμη τις μνήμες από τον Εμφύλιο πόλεμο και τον – για το βαθύ κράτος – κομμουνιστικό κίνδυνο η κυβέρνηση της ΕΚ προχώρησε σε ενέργειες που αποσκοπούσαν στον περιορισμό των ελεγκτικών μηχανισμών και του λεγόμενου παρακράτους. Εντυπωσιακή ήταν μάλιστα η διοργάνωση του μαραθωνίου Ειρήνης τον Μάιο του 1964 ένα χρόνο μετά τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη, συνεργαζόμενου βουλευτή της ΕΔΑ από παρακρατικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη.

Οι ενέργειες αυτές εύλογα κινητοποιήσαν την καχυποψία των πολιτικών δυνάμεων που περιφρουρούσαν τα κεκτημένα της έκβασης του Εμφυλίου πολέμου συμπεριλαμβανομένου και του παλατιού. Ίσως γι' αυτό οι προσπάθειες για τον εκδημοκρατισμό του στρατεύματος ήταν άτολμες συντηρώντας την πρωτοκαθεδρία του παλατιού στις Ένοπλες Δυνάμεις¹⁰⁵.

Πάντως οι μεταβολές στην κοινωνία ήταν ευδιάκριτες, η ΕΔΑ στις δημοτικές εκλογές διπλασίασε τις δυνάμεις της ενώ στις εθνικές κάλπες ενισχυόταν η ΕΚ. Φαίνεται δηλαδή ότι υπήρχε μεγάλο τμήμα της κοινωνικής βάσης που επιθυμούσε δομικές αλλαγές, όχι καθεστωτικές ασφαλώς αλλά κυρίως ως προς τις πολιτικές πρακτικές. Η συντηρητική παράταξη ανησυχούσε για τις αλλαγές και αρκετά σημαίνοντα στελέχη της ΕΡΕ φοβόντουσαν αναβίωση των Δεκεμβριανών ή ακόμη και της περιόδου 46-49¹⁰⁶. Μάλιστα ο εορτασμός για πρώτη φορά της Εθνικής Αντίστασης στη γέφυρα του Γοργοπόταμου σηματοδεύτηκε από την ανατίναξη νάρκης και το θάνατο δεκαέξι ατόμων, γεγονός που προκάλεσε ανεπιβεβαίωτες καταγγελίες ότι επρόκειτο για μεθοδευμένη δολοφονική επίθεση. Όλα όμως αυτά συνηγορούσαν ότι το πολιτικό κλίμα την εποχή εκείνη υπήρξε εκρηκτικό¹⁰⁷.

Έτσι εκτός από τη στάση της ΕΚ στο Κυπριακό, η ενδυνάμωση της ΕΔΑ και μάλιστα της νεολαίας της (Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη - ΔΝΛ) αλλά και τα αιματηρά γεγονότα στον

¹⁰⁴ ο.π., σελ. 367.

¹⁰⁵ Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 37

¹⁰⁶ ο.π., σελ. 38

¹⁰⁷ ο.π., σελ. 39.

Γοργοπόταμο προκάλεσαν τριβές στη σχέση της κυβέρνησης με τον αμερικανικό παράγοντα και τα ανάκτορα¹⁰⁸. Ο λόγος ήταν ότι η ανεκτική στάση της ΕΚ προς την ΕΔΑ αλλά και γενικότερα οι προοδευτικές πολιτικές που ακολούθησε σε αρκετούς τομείς θεωρήθηκε ότι προκάλεσαν απειλητικές συνθήκες για την καθεστηκυία τάξη. Σταδιακά άρχισαν εσωκομματικές τριβές που εντάθηκαν τον Νοέμβριο του 1964 όταν η εφημερίδα *Ελευθερία* άσκησε δριμεία επίθεση στον υπουργό και γιο του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου αναγκάζοντάς τον σε παραίτηση. Αυτή η κίνηση όμως δεν αποφόρτισε την ένταση εντός της ΕΚ αλλά αντίθετα απελευθέρωσε δυνάμεις και έδωσε ώθηση στη δημιουργία κεντροαριστερής πτέρυγας στο κόμμα¹⁰⁹.

Η εφημερίδα *ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ* στο πρωτοσέλιδό της στις 6 Ιουλίου 1965 βλέπει την Ένωση Κέντρου και προσωπικά τον Γεώργιο Παπανδρέου “*προς φανερόν μέτωπον με τους κομμουνιστάς*”. Αφορμή είναι η ανοχή που επέδειξε ο πρωθυπουργός προς τα λεγόμενα του βουλευτή της ΕΔΑ Εφραιμίδα, ο οποίος στράφηκε κατά του βασιλιά και της βασιλομήτορος. Ο Παπανδρέου επικρίνεται διότι “*κήρυξε εκτός νόμου πάσαν οργανωμένη δραστηριότητα εις τον τομέα της εθνικής προπαγάνδας μετά την άνοδόν του εις την Αρχήν*”. Η προσπάθεια δηλαδή του Παπανδρέου να απενεργοποιήσει τα εργαλεία που διέθετε το κράτος για να καταπολεμήσει τον κομμουνισμό, ελήφθη όχι ως εκσυγχρονισμός και απομάκρυνση από το εμφυλιοπολεμικό κλίμα αλλά ως υποστήριξη των κομμουνιστικών ιδεών. Μάλιστα η εφημερίδα εστιάζει στις αλλαγές στις στρατιωτικές υπηρεσίες με “*την κατάργησιν της αντικομμουνιστικής διαφωτίσεως και του ουσιαστικού ελέγχου των φρονημάτων των νεοσυλλέκτων*” Εκφράζονται φόβοι για εκκόλαψη κομμουνιστών αξιωματικών και εφέδρων από τη στιγμή που δεν ελέγχονται τα φρονήματα και δεν γίνεται πλέον αντικομμουνιστική “διαφώτιση”. Η συνωμοτική δράση του ΑΣΠΙΔΑ αποκαλύπτει κατά την *ΑΚΡΟΠΟΛΗ* την απόφαση του Παπανδρέου “*να επιταχύνη την διαδικασίαν μετατροπής του Εθνικού Στρατού εις πειθήνιον όργανον της συνωμοσίας προς κατάλυσιν του δημοκρατικού πολιτεύματος*”. Δηλαδή δεκαέξι χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου εξακολουθούσε να υπάρχει σε συντηρητικούς κύκλους ο φόβος ότι οι κομμουνιστές θα μπορέσουν να κυριαρχήσουν¹¹⁰.

Η ΕΔΑ παρά την εχθρική στάση της Ένωσης Κέντρου τα προηγούμενα χρόνια εξαιτίας της στρατηγικής του διμέτρου προς τη δεξιά και την αριστερά τάχθηκε στο πλευρό της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου τόσο θεσμικά στη Βουλή όσο και κινηματικά στις λαϊκές αντιδράσεις. Ειδικά το τμήμα της νεολαίας (ΔΝΛ) πρωτοστάτησε στις διαδηλώσεις έναντι των παρεμβάσεων του παλατιού¹¹¹. Κατά την περίοδο των Ιουλιανών ανανεώθηκε το λαϊκό ενδιαφέρον για την πολιτική και

¹⁰⁸ ο.π., σελ. 40.

¹⁰⁹ ο.π., σελ. 39-40.

¹¹⁰ *ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ*, 6 Ιουλίου 1965.

¹¹¹ Κατερίνα Λαμπρινού, *Η Αριστερά στα Ιουλιανά του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία, σελ.98-99.

οριστικοποιήθηκε η αντίθεση μεταξύ δεξιάς και αντιδεξιάς παράταξης. Στο τελευταίο σχήμα συνέβαλε κυρίως η στάση της ΕΔΑ¹¹².

Στις διαδηλώσεις που ακολούθησαν την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου και την άρνηση του βασιλιά να κηρύξει εκλογές πρωτοστάτησαν οι νέοι, όχι μόνο όσοι ήταν ενταγμένοι στη νεολαία της ΕΔΑ, τους λεγόμενους Λαμπράκηδες αλλά και αυτοί που ριζοσπαστικοποιήθηκαν λόγω αυτών των γεγονότων. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '50 είχε προκληθεί ένας “ηθικός πανικός” για την έλλειψη αρχών της νεολαίας, ως απότοκο μιας γενικότερης αντίδρασης των νέων στα παλαιά ήθη. Ειδικά για την Ελλάδα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι από τη στιγμή που η χώρα εντάχθηκε στον δυτικό συνασπισμό, εισήχθησαν νέα ήθη που προκαλούσαν συντηρητικά αντανάκλαστικά κυρίως σε αυτούς που ήταν υπέρμαχοι της ένταξης της Ελλάδας στον “ελεύθερο κόσμο”¹¹³.

Επίσης, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση κατά τη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου με υπουργό τον ίδιο τον Γεώργιο Παπανδρέου και γενικό γραμματέα τον Ευάγγελο Παπανούτσο επικρίθηκε από συντηρητικούς κύκλους ότι απομάκρυναν την Παιδεία από τις ελληνορθόδοξες αρχές συμβάλλοντας ακόμα περισσότερο στη νεανική αναίδεια. Αυτά εξηγούν σε κάποιον βαθμό την έντονη συμμετοχή της νεολαίας στα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 και ίσως αποτελούν ακόμη μια ένδειξη του βαθιού χάσματος Ένωσης Κέντρου και παλατιού ως προς τις αντιλήψεις¹¹⁴.

Η αντιπολιτευτική τακτική της ΕΡΕ.

Μετά την αποχώρηση του Καραμανλή από την προεδρία της ΕΡΕ αλλά και τη χώρα ανέλαβε πρόεδρος του κόμματος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Όμως αφενός δεν είχε το ίδιο πολιτικό εκτόπισμα με τον προκάτοχό του και αφετέρου έτυχε στην συγκυρία που η Ένωση Κέντρου και ο Παπανδρέου είχε την απόλυτη κυριαρχία στο πολιτικό σκηνικό. Έτσι, ενώ αρχικά είχε ακολουθήσει την τακτική της εποικοδομητικής αντιπολίτευσης, αργότερα όξυνε τη στάση του με αφορμή την κάπως πιο διαλλακτική στάση της κυβέρνησης προς την Αριστερά και κυρίως μετά την συνεργασία της Ένωσης Κέντρου με την ΕΔΑ στις εκλογές. Όταν μάλιστα η ΕΔΑ ψήφισε μαζί με την Ένωση Κέντρου την παραπομπή του Καραμανλή στο Ειδικό Δικαστήριο για παράτυπες συμβάσεις της ΔΕΗ, τότε ο Κανελλόπουλος σε συγκέντρωση στην Αθήνα παρουσίασε τον σχεδιασμό να αντικατασταθεί η κυβέρνηση Παπανδρέου από άλλη στην παρούσα Βουλή. Κάτι τέτοιο φυσικά θα σήμαινε συνεργασία της ΕΡΕ με τμήμα βουλευτών της Ένωσης Κέντρου¹¹⁵.

¹¹² ο.π., σελ.108-109.

¹¹³Κώστας Κατσάπης, *Ιουλιανά και Νεολαία* στο *Ιουλιανά 1965....ο.π.*, σελ. 127-128.

¹¹⁴ο.π., σελ. 129.

¹¹⁵Χρήστος Χρηστίδης, *Η ΕΡΕ του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1965-1966). Σε αναζήτηση πολιτικής ταυτότητας στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΩΣ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΟΥ 1967

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, μετά την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου έγιναν προσπάθειες σχηματισμού κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή. Η πρώτη από αυτές τις κυβερνήσεις, (“κυβερνήσεις Αποστατών”) είχε επικεφαλής τον Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα και στηρίχθηκε από τον Μητσοτάκη, τον Τούμπα και τον Κωστόπουλο που ανέλαβαν υπουργοί, όμως καταψηφίστηκε κατά την διαδικασία ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Στη συνέχεια δόθηκε εντολή στον Στέφανο Στεφανόπουλο που όμως δεν προχώρησε στον σχηματισμό κυβέρνησης, γιατί ήταν βέβαιος ότι θα καταψηφιζόταν. Η δεύτερη κυβέρνηση σχηματίστηκε από τον Ηλία Τσιριμώκο χωρίς όμως να καταφέρει να πάρει και αυτή ψήφο εμπιστοσύνης και τέλος έλαβε για δεύτερη φορά εντολή ο Στεφανόπουλος, οποίος κατόρθωσε έστω οριακά να αποσπάσει την σχετική πλειοψηφία της Βουλής.

Η κυβέρνηση αυτή παρότι είχε διάρκεια δεκαπέντε μήνες ήταν σαφές ότι θα ήταν προσωρινή, καθώς θα έπρεπε να γίνουν εκλογές στις οποίες όλα έδειχναν ότι θα επικρατούσε ξανά η Ένωση Κέντρου. Έτσι τόσο η ΕΡΕ όσο και το παλάτι εξακολουθούσαν να ανησυχούν σε σημείο που να γίνονται σχεδιασμοί για “ελεγχόμενη” δικτατορία, προκειμένου να προληφθεί επανάσταση από την κεντροαριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου, όπως πίστευαν συντηρητικοί πολιτικοί της εποχής. Ο Παπανδρέου φοβούμενος ένα τέτοιο ενδεχόμενο προχώρησε σε συμβιβασμό με τον θρόνο, ώστε να γίνει προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Παρασκευόπουλο και να διεξαχθούν εκλογές τον Μάιο του 1967. Ο Ανδρέας Παπανδρέου και περίπου σαράντα βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που τον ακολουθούσαν αρνούνταν να υπερψηφίσουν την κυβέρνηση αλλά υπό την απειλή της διαγραφής υποχώρησαν, χωρίς όμως να σταματήσουν τις λαϊκές κινητοποιήσεις.

Η κατάσταση εκτραχύνθηκε όταν ξεκίνησε η δίκη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ και παρόλο που δεν προέκυπταν ενοχοποιητικά στοιχεία για τον Ανδρέα Παπανδρέου, εντούτοις η επικείμενη διάλυση της Βουλής για την προκήρυξη των εκλογών θα του στερούσε την ασυλία και θα ήταν δυνατό να συλληφθεί. Η Ένωση Κέντρου ζήτησε από την κυβέρνηση να ψηφίσει τροπολογία, ώστε η ασυλία να επεκταθεί και στην προεκλογική περίοδο, εισέπραξε όμως αρνητική απάντηση. Έτσι η Ένωση Κέντρου απέσυρε την στήριξή της και η κυβέρνηση έπεσε. Σ αυτές τις συνθήκες αστάθειας προέκυψε η δικτατορία του 1967¹¹⁶.

Στα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 ο βασιλιάς ανέλαβε προσωπικά τη διαχείριση της κρίσης χωρίς να συνεννοηθεί ως προς τον σχεδιασμό ούτε με τους διαφωνούντες βουλευτές της ΕΚ αλλά ούτε και με τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης, Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Δηλαδή

Ιστορία, σελ. 150-152.

¹¹⁶ Ριζάς, ο.π., σελ. 67-75.

παραμέρισε όλους τους κοινοβουλευτικούς παράγοντες δικαιώνοντας τον παραιτηθέντα πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου που καυτηριάζοντας την τακτική του βασιλιά αναρωτιόταν ποιος κυβερνά τη χώρα, ο λαός ή ο Βασιλιάς¹¹⁷.

Μετά την αποπομπή της κυβέρνησης της ΕΚ και του Γεωργίου Παπανδρέου από την εξουσία στις 15.7.1965 ο βασιλιάς έδινε εντολές σχηματισμού κυβέρνησης μέχρι να σχηματιστεί κυβέρνηση που θα αντικαθιστούσε την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου που είχε λαϊκή νομιμοποίηση. Αυτό επετεύχθη με την τρίτη προσπάθεια με πρωθυπουργό τον Στεφανόπουλο που κατόρθωσε να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, δύο μήνες αργότερα¹¹⁸. Παρ' όλ' αυτά η κυβέρνηση αυτή δε μπορούσε να μακροημερεύσει, διότι παρά τη διάσπασή της η ΕΚ εξακολουθούσε να είναι πλειοψηφική στην κοινωνία. Επομένως, δεν ήταν δυνατό να μην προκηρυχθούν σύντομα εκλογές. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενος ο βασιλιάς απομάκρυνε από τη θέση του βασιλικού συμβούλου τον Χοϊδά (Ιανουάριος 1966) που αντιμετωπιζόταν ως εχθρός από τον Παπανδρέου και στη θέση του όρισε τον Μπίτσιο, που ήταν πιο μετριοπαθής και συνέβαλε στην επαναπροσέγγιση βασιλιά και πρώην πρωθυπουργού.

Ωστόσο ήταν προφανές ότι, όταν ο λαός προσερχόταν στις κάλπες, θα έδινε ξανά την πλειοψηφία στον Παπανδρέου συντηρώντας το πολιτικό αδιέξοδο με ευθύνη βέβαια του παλατιού. Μελετήθηκαν τότε διάφορα σχέδια, όπως η στήριξη της “κυβέρνησης αποστατών”, ώστε να σχηματίσουν ένα κόμμα που θα αποκτούσε ερείσματα στο λαό, όμως η εκτίμηση ήταν ότι αυτά τα στελέχη τα προερχόμενα από την ΕΚ είχαν πολύ μικρή επιρροή στην εκλογική βάση. Επίσης, προτάθηκε η δημιουργία Εθνικού Μετώπου με επικεφαλής τον Καραμανλή, ο οποίος όμως στήριζε την εκδοχή της ήπιας και ελεγχόμενης εκτροπής. Πίστευε δηλαδή ότι θα έπρεπε να σχηματιστεί μια κυβέρνηση ειδικού σκοπού χωρίς εκλογές με σκοπό την αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας, προκειμένου να αποφευχθεί μια ανεξέλεγκτη εκτροπή. Ωστόσο το παλάτι δεν δέχτηκε την πρόταση Καραμανλή και προσανατολίστηκε στην βελτίωση των σχέσεων μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ και φυσικά μεταξύ του ίδιου του παλατιού και της ΕΚ¹¹⁹.

Οι διαπραγματεύσεις του συμβούλου του βασιλιά Μπίτσιου με τους αρχηγούς της ΕΚ και της ΕΡΕ διήρκεσαν δύο μήνες και τον Δεκέμβριο του 1966 έγινε στα ανάκτορα συμφωνία με την υπογραφή Παπανδρέου και Κανελλόπουλου που προέβλεπε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο με την στήριξη των δύο μεγαλύτερων κομμάτων. Η κυβέρνηση αυτή θα δεσμευόταν να διενεργήσει εκλογές τον Μάιο του 1967 με το σύστημα της απλής αναλογικής, ώστε να μην προκύψει αυτοδύναμη κυβέρνηση και με δέσμευση του Γεωργίου Παπανδρέου ότι δεν θα σχηματίσει κυβέρνηση συνεργασίας με την ΕΔΑ. Αυτές οι υποχωρήσεις του Παπανδρέου

¹¹⁷Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 42.

¹¹⁸Μπότσιου, ο.π., σελ. 142-143.

¹¹⁹Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 42-44.

προκάλεσαν αντιδράσεις στην κεντροαριστερά πτέρυγα του κόμματός του με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου.

Ωστόσο οι εκλογές που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967 ήταν βέβαιο ότι θα αναδείκνυαν νικητήριο κόμμα την ΕΚ, πιθανώς δε και με αυτοδυναμία. Το ενδεχόμενο αυτό αντιμετωπιζόταν με έκδηλη ανησυχία τόσο από τα συντηρητικά κόμματα όσο και από το Παλάτι, που έβλεπαν την ΕΚ ως πολιτική δύναμη που μπορούσε να επιφέρει πολιτειακή μεταβολή. Γι' αυτόν τον λόγο από τον Ιούλιο του 1965 το παλάτι μελετούσε την πιθανότητα για ελεγχόμενο πραξικόπημα με τη σύμφωνη γνώμη του αμερικανικού παράγοντα.

Την ίδια στιγμή και συγκεκριμένα τον Μάρτιο του 1967 κατά τη διάρκεια συζήτησης στη Βουλή για την αλλαγή του εκλογικού νόμου, η ΕΚ ζήτησε την παράταση της βουλευτικής ασυλίας των βουλευτών μέχρι την επόμενη Βουλή, προκειμένου να είναι διασφαλισμένος ο Ανδρέας Παπανδρέου, καθώς αναμενόταν η τελική απόφαση για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Η ΕΡΕ αρνήθηκε να συναινέσει και έτσι η ΕΚ απέσυρε τη στήριξη στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, η οποία έπεσε.

Την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου διαδέχτηκε κυβέρνηση της ΕΡΕ με πρωθυπουργό τον Κανελλόπουλο και σχεδιασμό να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές στις 28 Μαΐου 1967. Ήταν σχεδόν βέβαιο πλέον ότι η ΕΚ θα κέρδιζε την αυτοδυναμία στις εκλογές, διότι δεν ψηφίστηκε η απλή αναλογική, όπως είχε συμφωνηθεί το φθινόπωρο του 1966. Η προοπτική αυτή προκαλούσε μεγάλη ανησυχία στην αμερικανική πρεσβεία που φοβόταν ότι η Ελλάδα με την άμεση ή έμμεση ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου θα αποσταθεροποιηθεί και θα προκαλέσει την εμπλοκή των σοβιετικών. Σ' αυτό το κλίμα λοιπόν μάλλον κάθε άλλο παρά ξαφνική πρέπει να θεωρηθεί η κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος στις 21 Απριλίου 1967¹²⁰.

¹²⁰ ο.π., σελ.44-46.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση της περιόδου 1963-1965 ανέδειξε με σαφήνεια ότι η σχέση ανάμεσα στο παλάτι και την Ένωση Κέντρου αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστράφηκαν οι πολιτικές εξελίξεις. Τα γεγονότα της διετίας αυτής και ιδιαίτερα η κρίση των Ιουλιανών, δεν ήταν αποτέλεσμα μιας στιγμιαίας θεσμικής ανωμαλίας αλλά προϊόν μιας βαθύτερης και μακροχρόνιας δυσαρμονίας μεταξύ της κοινοβουλευτικής αρχής και των άτυπων παραδοσιακών κέντρων εξουσίας που επέμεναν να διαδραματίζουν ενεργό πολιτικό ρόλο.

Η Ένωση Κέντρου ανέλαβε την εξουσία με μια μεταρρυθμιστική ατζέντα που στόχευε στον εκδημοκρατισμό του κράτους, στην ενίσχυση των θεσμών και στον περιορισμό της επιρροής των Ενόπλων Δυνάμεων και των παρακρατικών μηχανισμών. Ωστόσο η υλοποίηση αυτού του προγράμματος συνάντησε από τα πρώτα κιόλας στάδια την επιφυλακτικότητα, αν όχι την αντίδραση του παλατιού. Η βασιλευόμενη δημοκρατία, όπως είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, επέτρεπε στον μονάρχη έναν βαθμό θεσμικής εμπλοκής που συχνά υπερέβαινε το τυπικό πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του. Αυτή η αντίληψη για τον ρόλο του θρόνου σε συνδυασμό με την εμπλοκή των ξένων δυνάμεων και τον αυξανόμενο φόβο για κομμουνιστική διείσδυση, συντήρησαν ένα κλίμα καχυποψίας και ανταγωνισμού.

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ αποτέλεσε το σημείο στο οποίο οι υπόγειες εντάσεις έγιναν πλέον ανοιχτή πολιτική σύγκρουση. Η επιμονή του βασιλιά για περαιτέρω διερεύνηση και η απόφαση του Γεωργίου Παπανδρέου να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Άμυνας φανέρωσαν δύο αντιθετικές θεσμικές αντιλήψεις: από τη μία του μονάρχη, που θεωρούσε τον εαυτό του θεματοφύλακα της νομιμότητας και της σταθερότητας και από την άλλη του πρωθυπουργού, που διεκδικούσε τον πλήρη έλεγχο του κυβερνητικού έργου και τον σεβασμό της κοινοβουλευτικής αρχής της δεδηλωμένης. Η άρνηση του Κωνσταντίνου να αποδεχτεί την απόφαση του Παπανδρέου και η μετέπειτα πολιτική κρίση δεν ήταν απλώς ένα πολιτικό επεισόδιο: ήταν η φανέρωση της αντίθεσης μεταξύ των δύο παραγόντων – του λαϊκού και του δυναστικού.

Η μελέτη των εφημερίδων της εποχής ανέδειξε το πώς οι πολιτικές εντάσεις αντικατοπτρίζονταν στον δημόσιο λόγο. Εφημερίδες, όπως το *Βήμα* υιοθέτησαν φιλοπαπανδρεϊκή στάση παρουσιάζοντας τις κινήσεις του Παλατιού ως αντιδημοκρατικές παρεμβάσεις. Αντίθετα, η *Απογευματινή* εξέφρασε την ανησυχία τμημάτων του συντηρητικού κόσμου για την πολιτική σταθερότητα και την πιθανή επέλαση του κομμουνισμού. Η *Ελευθερία* στήριζε ακραιφνώς την μεταρρυθμιστική ορμή της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, κατά την περίοδο όμως των Ιουλιανών αποστασιοποιήθηκε στηρίζοντας την διάδοχη κυβέρνηση του Νόβα.

Οι επιστολές μεταξύ Κωνσταντίνου και Παπανδρέου αποκάλυψαν τον βαθμό στον οποίο η πολιτική κρίση ήταν ταυτόχρονα και προσωπική. Το ύφος, οι διατυπώσεις και οι υπαινιγμοί αποτυπώνουν όχι μόνο θεσμικές αντιλήψεις αλλά και προσωπική καχυποψία, φόβους και σκοπιμότητες. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στο ρόλο του εγγυητή της νομιμότητας και η επιμονή του Παπανδρέου ότι ο πρωθυπουργός πρέπει να είναι ο υπεύθυνος της κυβερνητικής πολιτικής αποδεικνύουν πόσο ουσιαστικός ήταν ο πυρήνας της σύγκρουσης.

Από την ανάλυση προκύπτει ότι τα Ιουλιανά δεν ήταν ένα στιγμιαίο γεγονός αλλά κορύφωση μιας μακράς σύγκρουσης ανάμεσα σε δυο διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της εξουσίας. Το παλάτι συνέχισε να λειτουργεί ως πυλώνας πολιτικής επιρροής διατηρώντας σχέσεις με τμήματα του στρατεύματος και ξένες δυνάμεις, ενώ η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου επιδίωκε μια πιο “δυτική” και θεσμικά αυτόνομη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Το αποτέλεσμα ήταν μια αναμέτρηση που ανέδειξε τα όρια της βασιλευόμενης δημοκρατίας στην Ελλάδα.

Κρίσιμο συμπέρασμα της εργασίας είναι ότι η θεσμική κρίση της περιόδου 1963-1965 υπήρξε η αφετηρία μιας αλυσίδας γεγονότων που οδήγησαν στην εκτροπή του 1967. Οι αδυναμίες του πολιτικού συστήματος, η υπερσυγκέντρωση εξουσιών στο παλάτι, ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων και η απουσία συνταγματικής ισορροπίας συνέβαλαν στη διάρρηξη της δημοκρατικής ομαλότητας. Τα Ιουλιανά δεν αποτέλεσαν μόνο θεσμική κρίση αλλά και κρίση νομιμοποίησης του πολιτεύματος.

Η εργασία καταδεικνύει ότι η μελέτη της περιόδου αυτής δεν αφορά μόνο την κατανόηση ενός ιστορικού γεγονότος αλλά και την ερμηνεία των θεσμικών παθογενειών που επανεμφανίστηκαν επανειλημμένα στην ελληνική ιστορία. Η σύγκρουση παλατιού και κυβέρνησης Ένωσης Κέντρου μας υπενθυμίζει ότι η δημοκρατία απαιτεί σταθερούς θεσμούς, πολιτική ωριμότητα και σαφή διαχωρισμό εξουσιών. Όταν αυτά απουσιάζουν, η πολιτική ισορροπία γίνεται εύθραυστη, οδηγώντας σε κρίσεις που ξεπερνούν τα πρόσωπα και αγγίζουν τον ίδιο τον πυρήνα της δημοκρατικής λειτουργίας.

Σε αυτό το πλαίσιο η περίοδος 1963-1965 παραμένει επίκαιρη όχι μόνο ως ιστορική μνήμη αλλά και ως υπόμνηση της ανάγκης για διαρκή επαγρύπνηση και θεσμική ευθύνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς Πηγές

- εφημ. *Ελευθερία*, 25 Ιουνίου 1964
εφημ. *Το Βήμα*, 2 Ιουλίου 1965
εφημ. *Αθηναϊκή*, 2 Ιουλίου 1965
εφημ. *Ακρόπολις*, 6 Ιουλίου 1965
εφημ. *Το Βήμα*, 6 Ιουλίου 1965
εφημ. *Η βραδυνή*, 8 Ιουλίου 1965
εφημ. *Το Βήμα*, 11 Ιουλίου 1965
εφημ. *Το Βήμα*, 16 Ιουλίου 1965
εφημ. *Το Βήμα*, 25 Ιουλίου 1965
εφημ. *Ελευθερία*, 15 Ιουλίου 1965
εφημ. *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1965

Δευτερογενείς Πηγές

- Νικ. Αλιβιζάτος, *Ιουλιανά: η βασιλική αυλή και ο ρόλος των συμβούλων, στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, 2025 “Το Βήμα”.
- Βλαχόπουλος Σπύρος – Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 20^{ος} αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα, 2018.
- Σπ. Δραϊνός, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.
- Κώστας Κατσάπης, *Ιουλιανά και νεολαία στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.
- Κατερίνα Λαμπρινού, *Η Αριστερά στα Ιουλιανά του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.
- Κωνσταντίνα Μπότσιου, *Η πολιτική του Στέμματος στα Ιουλιανά του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.
- Κωνσταντίνα Μπότσιου, *Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60 στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό*

πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες, επιμ. Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, 2008.

Ηλ. Νικολακόπουλος, *Ελεγχόμενη Δημοκρατία. Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9ος, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Ευθύμης Παπαβλασόπουλος & Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα στο “Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα”* επιμ. Αντ. Μουσιδής, Σπ. Σακελλαρόπουλος, Τόπος 2010.

Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Εστία, Αθήνα, 1997.

Σωτ. Ριζάς, *Το ιστορικό πλαίσιο, στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, 2025 “Το Βήμα”

Σωτ. Ριζάς, *Η Ένωση Κέντρου και η κρίση του 1965 στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.

Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως συγκρουσιακός κύκλος στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η σύντομη δεκαετία του '60.....*

Κ. Σταματόπουλος, *Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Κάπον, Αθήνα, 2015

Ιωάννης Στεφανίδης, *“Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007

Ιωάννης Στεφανίδης, *Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του '60 στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, 2008.

Δ. Σωτηρόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στρεβλή πορεία 1960 – 1974. Πολιτική και κουλτούρα από τη δεκαετία του 60 στη δικτατορία*, Μεταίχμιο.

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς *Η ελληνική δεκαετία του '60: «σύντομη ή μακρά»;* στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, 2008

Δημ. Χαραλάμης, *Τα Ιουλιανά – Η αντίστροφη μέτρηση για το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.

Χρήστος Χρηστίδης, *Η ΕΡΕ του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1965-1966). Σε αναζήτηση πολιτικής ταυτότητας στο Ιουλιανά 1965: Από την κρίση των θεσμών στο πραξικόπημα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος – Βούλγαρης – Ριζάς, Βήμα στην Ιστορία.

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, 2008.